

BORRIES

QUID VETERES PHILOSOPHI

School of Theology at Claremont

1001 1323837

BL
485
B6

GERMAN

LIBRARY

Southern California
SCHOOL OF THEOLOGY
Claremont, California

Aus der Bibliothek
von
Walter Bauer

geboren 1877
gestorben 1960

BL
485
B6

QVID VETERES PHILOSOPHI DE IDOLOLATRIA SENSERINT.

DISSERTATIO INAUGVRALIS

QVAM

AMPLISSIMI PHILOSOPHORVM ORDINIS

CONSENSV ET AVCTORITATE

IN ACADEMIA GEORGIA AVGVSTA

AD

SVM MOS IN PHILOSOPHIA HONORES

RITE CAPESSENDOS

SCRIPSIT

VON
BODO DE BORRIES 1891-

BLANKENBURGENSIS.

GOTTINGAE

OFFICINA ACADEMICA DIETERICHIANA TYPIS EXPRESSIT.

MCMXVIII.

De dissertatione probanda ad ordinem philosophorum
rettulit M. Pohlenz.

Examen rigorosum habitum est die XX. mens. Ian.
anni MCMXV

PARENTIBUS SUIS
ET
RUDOLPHO ALBERTI,
PATERNO AMICO,
PHILOSOPHIAE DOCTORI.

CONSPECTUS TOTIUS DISSERTATIONIS.

Praefatio	página 7
Caput I.	
Quid philosophi usque ad Alexandri aetatem de idololatria senserint, paucis adumbratur verbis	7—27
Caput II.	
Quid Euhemeri asseclae de origine idololatriae docuerint	27—39
Caput III.	
De Carneadis ratione atque via . . .	39—43
Caput IV.	
De Panaetio et Posidonio	43—67
§ 1.	
De tripartita theologia	43—50
§ 2.	
De idololatria	50—63
Appendix:	
Quae ratio intercedat inter Varronis et Plutarchi de idolis sententias	64—67
Caput V.	
De philosophis aetatis imperatoriae. . .	68—87
§ 1.	
De eis philosophis, qui imaginum improbant cultum . . .	68—74
§ 2.	
De eis philosophis, qui idololatriam defendunt	74—87
Caput VI.	
Loci de idololatria communes afferuntur. .	88—106
Excursus.	
De epistula Ieremiae	106—109
Index locorum	110—113

*„Principale crimen generis humani
summus saeculi reatus, tota causa
iudicii, idololatria“.*

(Tertull. de idol. c. I.)

PRAEFATIO.

Saepius viri docti operam dederunt, ut argumenta a Iudaeis Christianisque contra idololatriam prolata magna ex parte ad philosophiam Graecorum referri posse ostenderent. Eo magis mirum videri potest, quod, quantum video, nemo adhuc veterum philosophorum de imaginum cultu opiniones excutere animum induxit.

Itaque operam me non perditurum esse spero, si in hanc rem inquisivero. Atque accuratius quidem agam de temporibus, quae spectant ad Panaetium et Posidonium eorumque sectatores. Paucis tamen etiam vetustissima tempora percurram.

CAPUT I.

QUID PHILOSOPHI USQUE AD ALEXANDRI
AETATEM DE IDOLOLATRIA SENSERINT,
PAUCIS ADUMBRATUR VERBIS.

Quando Graeci imagines deorum humana specie indutas venerari coeperint, non iam dinoscere possumus.

Notum certe est apud Homerum¹⁾ pauca huius cultus vestigia extare. Dubitari tamen non potest, quin s. s. fere VIII. VII. hic cultus florere atque percrebrescere coeperit.

Sed, ubi primum idololatria pervulgata fuit apud Graecos, statim non deerant, qui hunc in cultum graviter inveherentur. — Atque primus idololatriae adversarius, qui quidem historia adiuvente possit recuperari, fuit haud dubie Xenophanes.

Hic enim philosophus de idololatria improbanda hoc fert iudicium (B. 15):

„ἀλλ' εἰ χεῖρας ἔχον βόες (ἵπποι τ') ἢ λέοντες
ἢ γράψαι χεῖρεσσι καὶ ἔργα τελεῖν, ἅπερ ἄνδρες,
ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι, βόες δέ τε βουσὶν ὁμοίας
καὶ (κε) θεῶν ἰδέας ἔγραφον καὶ σώματ' ἐποίουν,
τοιαῦθ' οἷον περ καὶ τοὶ δέμας εἶχον ἕκαστοι.“

Quodsi quaerimus, quibus causis commotus ad hanc sit perductus sententiam, inde proficiscendum est, quod omnino Xenophanes popularem de dis opinionem abiecit. Est enim notum, quantopere moralibus rationibus adductus in poetas invectus sit, qui deis vitia affinxerunt humana (B. 11):

„πάντα θεοῖς ἀνέθηκαν Ὅμηρος θ' Ἡσίοδος τε
ὅσσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνειδέα καὶ φόγος ἐστίν,
κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.“

Sed hinc profectus eo progressus est, ut omnia, quae secundum humanam naturam homines dis tribuerent, eis indigna esse statueret. (B. 14):

„ἀλλ' οἱ βροτοὶ δοκέουσι γεννᾶσθαι θεοὺς
τὴν σφετέρην δ' ἐσθλῆτα ἔχειν φωνήν τε δέμας τε“.

1) Cf. Stengel, „Griechische Culturalertümer“, 1898², Hdb. V 3, p. 26; E. Meyer „Geschichte des Altertums“ II (1893) p. 430; Finsler, Homer 427, Gruppe Hdb. p. 974 sqq.

Huius autem sententiae, qua deum a natura hominum maxime remotum esse censebat, origo inde repetenda est, quod sibi persuaserat unum atque summum esse deum:

„εἷς θεὸς ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος
οὔτε δέμας θνητοῖσιν ὁμοῖος οὔτε νόημα“ (B 23).

Iam illud quidem perspicuum est hunc deum immutabilem atque immobilem esse, id quod elucet ex fragmento 26: (B. 26)

„αἰεὶ δ' ἐν ταύτῳ μέμνει κινούμενος οὐδὲν
οὔδ' ἐμετέρχεσθαι μιν ἐπιπρέπει ἄλλοτε ἄλλῃ.“

Omnino hic deus esse debet ἐν καὶ πᾶν (Sext. Pyrrh. I 225): „ἐδογματίζε δὲ Ξενοφάνης ἐν εἶναι τὸ πᾶν καὶ θεὸν συμφυῇ τοῖς πᾶσιν“.

Atque sic intellegendum est illud Aristotelis de Xenophane dictum (Metaph. A. 5 986 b. 18): „Ξενοφάνης . . . εἰς τὸν ὕλον οὐρανὸν ἀποβλέψας τὸ ἐν εἶναι φησι τὸν θεόν“.

Videmus igitur Xenophanem et moralibus rationibus et tota sua doctrina, qua deum unum esse credebatur, commotum esse, ut graviter in idololatrias inveheretur.

Neque minus Heraclitus, etsi hic illic acerrime vituperat Xenophanem ((B. 40): „πολυμαθίῃ νόον ἔχειν) οὐ διδάσκει“. Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδασκε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεα καὶ Ἑκαταῖον“), popularem religionem contempsit.

Neque hoc mirum esse potest, cum hic philosophus consulto se opponat multitudini et rationem (λόγον) per mundum diffusam sese solum recte posse intellegere censeat. (B. 1):

„(Τοῦ δὲ) λόγου τοῦδ' ἐόντος ἄελ' ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκούσαι· καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον κτλ.“

Atque hanc ipsam rationem apud Heraclitum partes agere dei notum est. Quid igitur mirum idola specie humana confecta vera huius rationis symbola praebere non posse?

„καὶ τοῖς ἀγάλμασι δὲ τούτοις εὔχονται ὁκοῖον εἴ τις δόμοις λεσχηνεύοιτο (οὔτε γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἤρωας οὔτινές εἰσιν)“ (B. 5.)

Quod autem fr. 128 legimus: (B. 128.)

„δαιμόνων ἀγάλμασιν εὔχονται οὐκ ἀκούουσιν, ὥσπερ ἀκούοιεν, οὐκ ἀποδιδούσι, ὥσπερ οὐκ ἀπαιτοῖεν“.

nil nisi paraphrasis illius loci postea a nescio quo facta esse videtur¹⁾.

Argumenta a Xenophane et Heraclito prolata ne apud posteros quidem oblivione obruta esse videbimus. Quantopere aequalium animos moverint, nescimus. Hoc tamen videmus inde ab Heracliti temporibus magis magisque religionem popularem labefactam et impugnatam esse.

Ut enim homines V. saeculi omnia, quae a patribus tradita erant, acri iudicio examinaverunt, sic inprimis ea, quae ad opinionem cultumque deorum spectabant, excutiebant. Neque mirabimur, quod illa oppositio consuetudinis et naturae (νόμου—φύσεως), quam cum ab aliis tum ab Hippia²⁾ excultam esse constat³⁾, etiam ad cultum deorum ita relata est, ut ille ad νόμον referretur.

Ut autem semper quaerere solebant, quomodo consuetudo orta esset, sic etiam, quomodo deorum cultus et opinio nata essent, disputaverunt.

Qua de re diversissimas opiniones prolatas esse suspicari licet, si meminimus de constitutione legum et civitatum multum disputatum esse. Nam haec litteris mandata sunt: (Plato. Gorg. 483 b) „οἱ τιθέμενοι τοὺς νόμους οἱ

1) Cf. etiam Diels, Heraklit v. Ephesus 1901, p. 29.

2) Cf. etiam Apelt, „Beiträge zur griech. Philosophie“, Leipzig 1891, p. 391 (atque nunc Antiphontis fragmenta Pap. Ox. XI n. 1364).

3) Cf. Plato. Prot. p. 327 C: „μετὰ δὲ τὸν Πρόδικον Ἰππίας ὁ σοφὸς εἶπεν. Ὁ ἄνθρωπος, ἔφη, οἱ παρόντες, ἡγοῦμαι, ἐγὼ ὑμᾶς συγγενεῖς τε καὶ οἰκείους καὶ πολίτας ἅπαντας εἶναι φύσει, οὐ νόμῳ. τὸ γὰρ ὅμοιον φύσει συγγενές ἐστιν, ὃ δὲ νόμος τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων πολλὰ παρὰ τὴν φύσιν βιάζεται“.

ἀσθενεῖς ἄνθρωποι εἶσι καὶ οἱ πολλοὶ ἐκφοβοῦντες τοὺς ἔρρωμεναστέρους τῶν ἀνθρώπων καὶ δυνατοὺς ὄντας πλέον ἔχειν¹⁾).

Duae autem inprimis sententiae nobis servatae sunt. Prodicus enim sophista eam profulit interpretationem rationalem, qua homines consecrasset dicuntur res ad vitam utiles: (Philodem. de piet. s. 9, 7 p. 75 G = B. 5) „Περσαῖος δὲ δῆλός ἐστιν ἀφανίζων τὸ δαιμόνιον ἢ μὴθὲν ὑπὲρ αὐτοῦ γινώσκων, ὅταν ἐν τῷ Περὶ θεῶν μὴ ἀπίθανα λέγῃ φαίνεσθαι τὰ περὶ (τοῦ) τὰ τρέφοντα καὶ ὠφελοῦντα θεοὺς νενομίσθαι καὶ τετειμῆσθαι πρῶτον ὑπὸ Προδίκου γεγραμμένα, μετὰ δὲ ταῦτα τοὺς εὐρόντας ἢ τροφάς ἢ σκέπας ἢ τὰς ἄλλας τέχνας, ὡς Δήμητρα καὶ Διόνυσον καὶ τοὺς“

Quo cum loco hoc fragmentum coniungendum est. (Sext. Emp. adv. math. IX, 18 = B. 5) „Πρόδικος ὁ Κεῖος Ἡλιόν φησι καὶ σελήνην καὶ ποταμοὺς καὶ κρήνας καὶ καθόλου πάντα τὰ ὠφελοῦντα τὸν βίον ἡμῶν οἱ παλαιοὶ θεοὺς ἐνόμισαν διὰ τὴν ἀπ' αὐτῶν ὠφέλειαν καθάπερ Αἰγύπτιοι τὸν Νεῖλον· καὶ διὰ τοῦτο τὸν μὲν ἄρτον Δήμητρα κληθῆναι, τὸν δὲ οἶνον Διόνυσον, τὸ δὲ πῦρ Ἡφαίστον καὶ ἤδη τῶν εὐχρηστούντων ἕκαστον“.

Adiunge illud Ciceronis (de nat. d. I § 118 = B. 5)

„*Quid? Prodicus Cens, qui ea, quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit?*“

Atque hac cum Prodicti deorum interpretatione allegorica arctissimo cohaeret vinculo illa sententia, qua deorum cultus originem ducunt ab agricultura²⁾).

Nam si hic sophista docet olim homines res ad vitam utiles humanam consecrasset ideoque Cererem panem, Dio-

1) Hanc sententiam profert Callicles sophistarum discipulus; cf. etiam Plat. Rep. II, p. 359.

2) Cf. etiam Zeller, Phil. d. Grie, I⁴ p. 1012; Welcker, Kl. Schriften, Teil II p. 496 (1845).

nysium vinum, Neptunum aquam esse dictos, facile ad hanc potuit pervenire sententiam, quam memoriae tradidit Themistius (orat. XXX, 422 Din. = B. 5): „πλησιάζομεν ἤδη ταῖς τελεταῖς καὶ τὴν Προδίκου σοφίαν τοῖς λόγοις ἐγκαταμίσχομεν. ὅς ἱερουργίαν πᾶσαν ἀνθρώπων καὶ μυστήρια καὶ πανηγύρεις καὶ τελετὰς τῶν γεωργίας καλῶν ἐξάπτει, νομίζων καὶ θεῶν ἔννοιαν ἐντεῦθεν ἐς ἀνθρώπους ἐλθεῖν καὶ πᾶσαν εὐσέβειαν *** ἐγγυώμενος“.

Quodsi Maximus Tyrius dissertatione, quae inscribitur: „Ὅτι γεωργοὶ τῶν προπολεμούντων λυσιτελέστεροι“ (diss. XXX Düb., diss. XXIV Hob.), eandem fert de origine cultuum argumentationem (§ 5 „Δοκοῦσι δέ μοι μηδὲ τὴν ἀρχὴν συστήσασθαι ἑορτὰς καὶ τελετὰς θεῶν ἄλλοι τινὲς ἢ γεωργοί“), eum hic a Prodicī doctrina pervulgata, cuius tamen disputationes vix ipse legit, profectum esse verisimile est.

Νόμῳ cultum deorum esse, non φύσει etiam Critias¹⁾ sibi persuaserat, sed aliter de eius origine iudicavit, siquidem contendit hominum erga deos verecundiam esse inventam a sapientibus legumlatoribus. Iam lege haec Sexti Empirici verba (IX 54 = B. 25) „καὶ Κριτίας δὲ εἰς τῶν ἐν Ἀθήναις τυραννησάντων δοκεῖ ἐκ τοῦ τάγματος τῶν ἀθέων ὑπάρχειν φάμενος, ὅτι οἱ παλαιοὶ νομοθέται ἐπισκοπὸν τινα τῶν ἀνθρωπίνων κατορθωμάτων καὶ ἀμαρτημάτων ἐπλασαν τὸν θεὸν ὑπὲρ τοῦ μηδένα λάθρα τὸν πλησίον ἀδικεῖν, εὐλαβούμενον τὴν ὑπὸ τῶν θεῶν τιμωρίαν“.

Utrum verum deum praeter deos a populo putatos extare Prodicus et Critias censuerint²⁾ necne, dubium esse potest.

1) Cf. Th. Gomperz. „Griechische Denker“ II p. 77.

2) Velim conferas illud Protagorae (Diog. La. IX 51)

„περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὥς εἰσὶν οὐθ' ὥς οὐκ εἰσὶν. πολλὰ γάρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἢ τ' ἀδηλόγως καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου“.

Nec magis eo processisse illos homines credendum est, ut cultus patrios omnino abicerent.

Ipsam Critiam facile putaverim illud sapientium legum-latorum inventum etiam suis aequalibus utile iudicasse. *Prodicum* vero Xenophon (Mem. II 1, 28) expressis verbis haec dicentem facit:

„τῶν γὰρ ὄντως ἀγαθῶν καὶ καλῶν οὐδὲν ἄνευ πόνου καὶ ἐπιμελείας θεοὶ διδόνασιν ἀνθρώποις, ἀλλ' εἴτε τοὺς θεοὺς ὕλειωσιν εἶναι σοὶ βούλει, θεραπευτέον τοὺς θεοὺς.“

Neque est, cur censeamus plane a Prodicī mente Xenophontem hic discessisse.

Similiter Xenophon (Mem. IV 4, 19) de Hippiae opinione disputat:

„Ἀγράφους¹⁾ δέ τινες οἶσθα, ἔφη ὁ Ἱππία, νόμους; Τοὺς γ' ἐν πάσῃ, ἔφη, χώρα κατὰ ταῦτά νομιζομένους. Ἐχοῖς ἂν οὖν εἰπεῖν, ἔφη, ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὺς ἔθεντο; καὶ πῶς ἂν, ἔφη, οἷ γε οὔτε συνελθεῖν ἅπαντες ἂν δυναθῆεν οὔτε ὁμόφωνοί εἰσιν; Τίνας οὖν, ἔφη, νομίζεις τεθεικέναι τοὺς νόμους τούτους; Ἐγὼ μὲν, ἔφη, θεοὺς οἶμαι τοὺς νόμους τοῖς ἀνθρώποις θεῖναι· καὶ γὰρ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις πρῶτον νομίζεται θεοὺς σέβειν“.

Ac ne hoc quidem loco, etsi colloquium illud sine dubio fictum est²⁾, dubitabimus, quin in universum Hippias quoque ita loqui potuerit.

Etsi igitur ratio deos colendi, qualis apud singulos populos extabat, impugnari poterat aliorum populorum consuetudine, tamen cultus deorum ipse defendebatur, atque sine dubio etiam idololatria si non doctrina semper, at certe re retinebatur.

Sophistae igitur, etsi in conventionē cultum deorum

1) Cf. Hirzel „Ἀγράφους νόμος“, Abhdl. Sächs. G.W. Bd. 20 (1903), p. 23/24.

2) Cf. H. Maier, „Sokrates“, Tübingen 1913, p. 34/35; Joel „Der echte und der Xenophontische Sokrates“ II 1 p. 136.

positum esse statuebant, tamen patrios mores etiam defendebant.

Quodsi accedimus ad Socratis de rebus divinis opinionem, statim elucet hunc quoque philosophum duplici ratione de cultibus disputasse.

Nam haud dubie Socrates acri iudicio excutiebat popularem religionem, id quod illustrari potest hoc loco (Mem. I 1, 19):

„καὶ γὰρ ἐπιμελίσθαι θεοὺς (Socr.) ἐνόμιζεν ἀνθρώπων, οὐχ ὃν τρόπον οἱ πολλοὶ νομίζουσιν. οὗτοι μὲν γὰρ οἴονται τοὺς θεοὺς τὰ μὲν εἰδέναι, τὰ δ' οὐκ εἰδέναι. Σωκράτης δ' ἡγεῖτο πάντα μὲν θεοὺς εἰδέναι, τὰ τε λεγόμενα καὶ πραττόμενα καὶ τὰ σιγῇ βουλευόμενα, πανταχοῦ δὲ παρεῖναι καὶ σημαίνειν τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῶν ἀνθρωπείων πάντων“.

Videmus igitur Socratem ipsum se opponere multitudini, quae secundum humanam naturam deis attribuit infirmitates humanas. Accedit, quod Socrates graviter invehitur in poetarum fabulas dis indignas (Plato. Euthyphr. 6A)¹⁾, qua tamen in re rationalem fabularum interpretationem non probat (Plato Phaedr. 229 sqq.) secutus popularem religionem (πειθόμενος τῷ νομιζομένῳ περὶ αὐτῶν)²⁾. Atque Platonem hic a Socratis mente non discedere vix est, quod argumentis probetur.

Minime autem Socrates eo progressus esse videtur, ut cultum deorum consuetudine tantum niti diceret, magisque etiam quam sophistae patrum mores in venerandis

1) Euthyphr. 5 E „αὐτοὶ γὰρ οἱ ἄνθρωποι τυγχάνουσι νομίζοντες τὸν Δία τῶν θεῶν ἄριστον καὶ δικαιοτάτον, καὶ τοῦτον ὁμολογεῖναι τὸν αὐτοῦ πατέρα δῆσαι, ὅτι τοὺς διεῖς κατέπινεν οὐκ ἐν δίκῃ, κάκεινόν γε αὐτὸν αὐτοῦ πατέρα ἐκτεμεῖν δι' ἕτερα τοιαῦτα. (6A) Σωκρ. Ἄρα γε, ὦ Εὐθυφρον, τοῦτ' ἔστιν, οὗ ἕνεκα τὴν γραφὴν φεύγω, ὅτι τὰ τοιαῦτα ἐπειδὴν τις περὶ τῶν θεῶν λέγῃ (sc. Euthyphr. 5 E), δυσχερῶς πῶς ἀποδέχομαι; δι' αὐτὸ δὲ, ὡς ἔοικε, φήσῃ τις με ἐξαμαρτάνειν . . . , σὺ ὡς ἀληθῶς ἡγεῖ ταῦτα οὕτως γεγονέναι;“

2) Cf. etiam Maier, l. l. p. 488/46.

deis secutus est, id quod discipulus Xenophon testatur: (Mem. I 1, 2): „θύων τε γὰρ φανερός ἦν (Socrates) πολλάκις μὲν οἶκοι, πολλάκις δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κοινῶν τῆς πόλεως βωμῶν, καὶ μαντικῇ χρώμενος οὐκ ἀφανὴς ἦν“. et ib. I, 2, 64: „φανερός ἦν θεραπεύων τοὺς θεοὺς μάλιστα πάντων ἀνθρώπων“ (~ Ap. § 11).

Nec minoris momenti sunt verba, quae Plato Socratem morientem proferentem facit. (Plato. Phaedo. s. f.): „ὦ Κρίτων, ἔφη, τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα· ἀλλὰ ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσητε“.

Multo magis quam Socrates eius discipulus Antisthenes¹⁾ contra consuetudinem patriam pugnare videtur, cum docet (Philodem. π. εὐ. p. 72 Gomperz): „τὸ κατὰ νόμον εἶναι πολλοὺς θεοὺς, κατὰ δὲ φύσιν ἓνα“.

Quodsi Antisthenes unum praedicat deum, necessario omnia, quae ad cultum deorum pertinent, improbat atque vituperat, praesertim cum deum ullam formam habere omni ex parte neget.

Unde apud Clementem Alexandrinum (Protrept. 46 C ~ Strom. V 601 A.) legimus:

„Ἀντισθένης θεὸν οὐδενὶ εἰκέναι φησὶν. διόπερ αὐτὸν οὐδεὶς ἐκμαθεῖν ἐξ εἰκότος δύναται“.

Quae Theodoretus (cur. gr. affect. I § 75, p. 14) sic reddit: Ἀντισθένης περὶ τοῦ θεοῦ τῶν ὅλων βοᾷ· „ἀπὸ εἰκότος οὐ γνωρίζεται, ὀφθαλμοῖς οὐχ ὁρᾶται, οὐδενὶ εἶκε· διόπερ αὐτὸν οὐδεὶς ἐκμαθεῖν ἐξ εἰκότος δύναται“.

Videmus igitur Antisthenem ratione et iudicio improbasse idolorum cultum, quia deus ex imaginibus non potest cognosci.

1) Antisthenem magis quam Xenophontem et Platonem reddere veram Socratis doctrinam Joel libro suo „Der echte und der Xenophontische Sokrates“ inscripto disertis verbis docet.

Atque has ipsas Antisthenis sententias secutus esse videtur Diogenes Sinopensis, Antisthenis discipulus.

Cuius apophthegmata, etsi non sine summa cautione adhibere debemus, in universum tamen, qua in sententia ille fuerit, recte servasse videntur, id quod vel ea res declarat, quod opiniones Diogeni attributae et cum Antisthenis et cum Zenonis Citiensis, qui Cratete, Diogenis discipulo, magistro utebatur, bene congruunt.

Hic igitur Diogenes Sinopensis id unum spectabat, ut omnes leges a patribus acceptas calcaret. Atque hoc ipsum Diogenis studium litteris mandavit Diogenes Laertius (VI § 71) sic: „ὥντως νόμισμα παραχαράττων“¹⁾.

Adiungam etiam ea, quae Iulianus de Diogene refert, etsi sine dubio Iulianus suas cogitationes Diogeni tribuit. Haec leguntur (or. VI 199 B): „εἰ δὲ, ὅτι (sc. Diogenes) μὴ προσήει μὴδὲ ἐθεράπευε τοὺς νεῶς μὴδὲ τὰ ἀγάλαματα μὴδὲ τοὺς βωμοὺς, οἵεται τις ἀθεύτητος εἶναι σημεῖον, οὐκ ἔρθῶς νομίζει. ἦν γὰρ οὐδὲν αὐτῷ τῶν τοιούτων, οὐ λεβανωτός. οὐ σπονδῆ, οὐκ ἀργύριον, ὅθεν αὐτὰ πρίατο“.

Etiam si Iulianus hanc Diogenis rationem, qua cultus non subit, referre vult ad eius paupertatem, tamen ipse concedit Diogenem deos coluisse pura mente. (199 B ib.): „αὐτῇ γὰρ αὐτοὺς ἐθεράπευσε τῇ ψυχῇ, διδοὺς οἶμαι τὰ τιμώτατα τῶν ἑαυτοῦ, τὸ καθοσιῶσαι τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν διὰ τῶν ἐννοιῶν“.

Omnino Diogenes censuit templa non esse sanctiora aliis aedificiis, id quod patet ex hoc loco (Diog. 73): „μὴδὲν τι ἄτοπον εἶναι ἐξ ἱεροῦ τι λαβεῖν ἢ τῶν ζώων τινός γεύσασθαι“.

Diogenem iam eam sententiam protulisse, ut deos non donis sed pura mente ac virtutibus colendos esse diceret, eam ob rem credere possumus, quia Crates quo-

1) Cf. etiam Natorp, P. W. R. E., p. 770.

que, Diogenis discipulus, apud Iulianum (or. VI, 200 A) eandem pronuntiat opinionem:

„Χρήματα δ' οὐκ ἐθέλω συνάγειν κλυτά, κανθάρου οἶτον
Μυρμηκός τ' ἄφενος χρήματα μαιόμενος,
Ἀλλὰ δικαιοσύνης μετέχειν καὶ πλοῦτον ἀγινεῖν
Εὐφορον εὐχτητον, τίμιον εἰς ἀρετὴν.
Τῶν δὲ τοχῶν Ἑρμῆν καὶ Μούσας Ἰλάσομ' ἄγνäs
Οὐ δαπαναῖς τρυφεραῖς, ἀλλ' ἀρεταῖς ὁσίαις“.

Accedit, quod similes sententias apud Zenonem, Cratetis discipulum, item invenimus. Zeno¹⁾ enim gravissimus idololatriæ adversarius hæc profert (St. fr. I, 266): „ἔφη Ζήνων δεῖν τὰς πόλεις κοσμεῖν οὐκ ἀναθήμασιν, ἀλλὰ ταῖς τῶν οἰκούντων ἀρεταῖς“.

Atque etiam hæc Zenonis verba valde sapiunt Cynicorum doctrinam (Plut. de stoic. rep. p. 1034 b = St. fr. I, 264): „ἔτι δόγμα Ζήνωνός ἐστιν· ἱερὰ θεῶν μὴ οἰκοδομεῖν· ἱερὸν γάρ μὴ πολλοῦ ἄξιον καὶ ἄγιον οὐκ ἐστίν, οἰκοδόμων δ' ἔργον καὶ βαναύσων οὐδέν ἐστι πολλοῦ ἄξιον“.

Atque hæc Zenonis de templis opinio certe redit ad Diogenis sententiam, qua templa non sanctiora aliis aedificiis sunt (Diog. VI 73). Quid igitur sibi volunt templa in civitate, ubi dei nonnisi virtutibus coluntur?

Neque templa tantum fieri vetuit, sed etiam simulacra. (Clem. Alex. Strom. V 1276 = St. fr. I, 264) „λέγει δὲ καὶ Ζήνων ὁ τῆς Στωικῆς κτίστης αἰρέσεως ἐν τῷ τῆς πολιτείας βιβλίῳ, μήτε ναοὺς δεῖν ποιεῖν μήτε ἀγάλματα, μηδὲν γάρ εἶναι τῶν θεῶν ἄξιον κατασκευάσμα“.

Etsi autem Antisthenem ea doctrina, qua dei pure mente colendi sunt, eo deducebat, ut popularem religionem impugnaret, ex altera parte in eo studium quoddam agnoscimus eorum carminum defendendorum, quæ in educatione

1) Cf. etiam E. Wellmann, „Philosophie des Stoikers Zeno“, „Fl. Jahrb.“ Bd. 171 (1873), p. 428 sqq.

vulgi atque conformandis eius opinionibus plurimum valebant. Notum enim est eum offensiones, quas Homeri carmina praebent, ita removisse, ut ea sec. abditum sensum (ὁπόνοιαν) explicanda esse diceret ¹⁾.

Sed huic doctrinae, qua fabulae Homeri ratione ὑπονοίας explicantur, graviter repugnat Plato, quem in libris de re publica conscriptis praecipue invehi in Antisthenis interpretationem Homeri allegoricam Dümmlerus ostendit ²⁾.

Atque Plato propterea Antisthenis interpretationem allegoricam non probavit, quia periculum esse, ne adulescentes et pueri parum intelligentes ὑπονοίας a recta abducerentur via, censuit. Leguntur enim haec (Pol. p. 378 D) „Ἦρας δὲ δεσμούς καὶ Ἡφαίστου ῥίψεις ὑπὸ πατρὸς μέλλοντος τῇ μητρὶ τυπτομένη ἀμύνειν, καὶ θεομαχίας, ἔσας Ὅμηρος πεποίηκεν οὐ παραδεκτέον εἰς τὴν πόλιν αὐτ' ἐν ὑπονοίαις πεποιημένας οὔτε ἄνευ ὑπονοιωῶν. ὁ γὰρ νέος οὐχ οἷός τε κρίνειν ὅ τι τε ὑπόνοια καὶ ὃ μὴ . . .“

Homeri igitur fabulae, quae quidem offensionem praebeant, non recipiendae sunt in optimam civitatem.

Ut autem Homeri fabulas respuit, quae humana vitia in deos transferunt, sic deos humano visu effictos improbat. Hoc enim iudicium Plato fert (Phaedr. 246 C) „τελέα μὲν (sc. ψυχῇ) οὖν οὐσα καὶ ἐπτερωμένη μεταωροπορεῖ τε καὶ πάντα τὸν κόσμον διοικεῖ, ἡ δὲ πετερορρυήσασα φέρεται ἕως ἄν στερεοῦ τινὸς ἀντιλάβηται, οὗ κατοικισθεῖσα, σῶμα γῆϊνον λαβούσα, αὐτὸ αὐτὸ δοκοῦν κινεῖν διὰ τὴν ἐκείνης δύναμιν ζῶον τὸ σύμπαν ἐκλήθη, ψυχῇ καὶ σῶμα παγὲν, θνητόν τ' ἔσχεν ἐπωνομίαν· ἀθάνατον δὲ οὐδ' ἐξ ἐνὸς λόγου λελογισμένου, ἀλλὰ πλάττομεν οὔτε ἰδόντες οὔτε ἰκανῶς νοήσαντες θεόν, ἀθάνατόν τι ζῶον, ἔχον μὲν ψυχῇ, ἔχον δὲ

1) De Diogenis fabularum interpretatione allegorica, ex qua Dionem Chrysostomum probabilia desumpsisse Dümmlerus coniecit, cf. Dümmler, „Antisthenica“, p. 73 sqq. (diss. Hal. 1882).

2) libro laudato p. 26.

σῶμα, τὸν ἀεὶ δὲ χρόνον ταῦτα συμπεφυκότα. ἀλλὰ ταῦτα μὲν δὴ, ὅπη τῷ θεῷ φίλον, ταύτη ἔχέτω τε καὶ λεγέσθω“.

Plato igitur hoc loco inde profectus, quod anima et corpus efficiunt animal mortale, vituperat, quod homines deum immortalem easdem partes atque animal mortale, sc. animam et corpus, exhibere credunt. Deus, si quidem immortalis est, corpore carere debet, neque recte facie humana effingitur.

Tamen tanta est philosophi in rebus divinis verecundia, ut patrium cultum deorum minime abicere in animo habeat. Legitur enim apud Platonem (Rep. IV 427 B sqq.): „Τί οὖν, ἔφη, ἔτι ἂν ἡμῖν λοιπὸν τῆς νομοθεσίας εἴη; καὶ ἐγὼ εἶπον ὅτι Ἡμῖν μὲν οὐδὲν, τῷ μέντοι Ἀπόλλωνι τῷ ἐν Δελφοῖς τὰ τε μέγιστα καὶ κάλλιστα καὶ πρῶτα τῶν νομοθετημάτων. Τὰ ποῖα; ἢ δ' ὅς. Ἱερῶν τε ἰδρύσεις καὶ θυσίαι καὶ ἄλλαι θεῶν τε καὶ θαιμόνων καὶ ἡρώων θεραπεῖαι, τελευτησάντων τε αὖ θῆκαι καὶ ὅσα τοῖς ἐκεῖ δεῖ ὑπηρετοῦντας ἱλασῶς αὐτοὺς ἔχειν. τὰ γὰρ δὴ τοιαῦτα οὐτ' ἐπιστάμεθα ἡμεῖς οἰκίζοντές τε πόλιν (427 c) οὐδενὶ ἄλλῳ πεισόμεθα, ἐὰν νοὺν ἔχωμεν, οὐδὲ χρησόμεθα ἐξηγητῇ ἀλλ' ἢ τῷ πατρίῳ· οὗτος γὰρ δήπου ὁ θεὸς περὶ τὰ τοιαῦτα πᾶσιν ἀνθρώποις πάτριος ἐξηγητῆς [ἐν μέσῳ] τῆς γῆς ἐπὶ τοῦ ὀμφαλοῦ καθήμενος ἐξηγείται“.

Quodsi in ipsa optima civitate, etsi inde a pueris iam cives vera dei notione imbuuntur, secundum patrios mores deos colere vult, non mirum est, quod senex in altera civitate magis ad imbecillitatem generis humani accomodata patrias leges utique sequendas esse censuit.

Atque notum quidem est, quanta acerbitate in X. libro Legum omnem impietatem e civitate sua eicere studeat. Patrio autem more in ea deos colendos esse cum alii loci ostendunt tum hic. (Legg. X 909 d): „Τὸ μὴ εἶναι θεοπολεῖν παρὰ νόμον· ἔστω γὰρ νόμος ὅδε τοῖς σύμπασιν κείμενος ἀπλῶς. Ἱερὰ μὴδὲ εἰς ἐν ἰδίαις οἰκίαις ἐκτίσθω.

(909 e) ταῦτα δὲ γιγνόμενα τῶν τοιῶνδε χάριν ἔστω.

ἱερὰ καὶ θεοὺς οὐ ῥάδιον ἰδρῆσθαι, μεγάλης δὲ διανοίας
τινὸς ὀρθῶς δρᾶν τὸ τοιοῦτον,

ἔθος τε γυναιεῖ τε δὴ διαφερόντως πάσαις καὶ τοῖς ἀσθε-
νοῦσι πάνῃ . . . καὶ ἀποροῦσιν, ὅπη τις ἂν ἀπορῇ, καὶ τοῦναντίον
ὅταν εὐπορίας τινὸς λάβωνται, καθιεροῦν τε τὸ παρὸν αἰεὶ καὶ
θυσίας εὐχεσθαι καὶ ἰδρύσεις ὑπισχνεῖσθαι θεοῖς καὶ δαίμοσι καὶ
παισὶν θεῶν,

ἐν τε φάσμασι ἐρηγορότας διὰ φόβους καὶ ἐν ὀνείροις, ὡς
δ' αὖτως ὅφεις πολλὰς ἀπομνημονεύοντας ἐκάσταισί τε αὐτῶν
ἄκη ποιουμένους, βωμοὺς καὶ ἱερὰ πάσας μὲν οἰκίας, πάσας δὲ
κώμας ἐν τε καθαροῖς ἰδρυομένους ἐμπιπλάναι καὶ ὅπη τις ἔτυχε
τῶν τοιούτων“.

Totum hunc locum, si contemplamur, id Platonem
quam maxime cavere videmur, ne a privatis hominibus
sine recta ratione cultus deorum instituantur. Quin vero
in re publica sua templa et simulacra deorum esse velit
minime dubitari potest.

Plane vero alio loco et dis et daemonibus in re pu-
blica, quae pietatem colat, secundum patrum mores ho-
nores tribuendos esse monet. (Legg. IV 717 A sqq.): „πρῶ-
τον μὲν, φαμέν, τιμὰς τὰς μετ' Ὀλυμπίους τε καὶ τοὺς τὴν
πόλιν ἔχοντας θεοὺς τοῖς χθονίοις ἂν τις θεοῖς ἄρτια καὶ δεύτερα
καὶ ἀριστερὰ νέμων ὀρθότατα τοῦ τῆς εὐσεβείας σκοποῦ τυγχάνοι,
τοῖς δὲ τούτων ἄνωθεν τὰ περιττὰ καὶ ἀντίφωνα τοῖς ἔμπροσθεν
ῥηθεῖσι νῦν δὴ· μετὰ θεοὺς δὲ τούσδε καὶ τοῖς δαίμοσιν ὃ γ'
ἔμφρων ὀργιάζοιτ' ἂν, ἤρωσι δὲ μετὰ τούτους· ἐπακολουθοῖ
δ' αὐτοῖς ἰδρύματα ἴδια πατρῶων θεῶν κατὰ νόμον ὀργια-
ζόμενα“.

Cavendum tamen putat, ne pretiosa idolorum materia
pluris aestimetur quam vilis. Nam verbis expressis monet
(Legg. XII 956 A):

„Χρυσὸς δὲ καὶ ἄργυρος ἐν ἄλλαις πόλεσιν ἰδίᾳ τε καὶ ἐν
ἱεροῖς ἐστὶν ἐπιφθονον κτῆμα, ἐλέφας δὲ ἀπολελοιπότης ψυχὴν
σώματος οὐκ εὐαγὲς ἀνάθημα, σίδηρος δὲ καὶ χαλκὸς πολέμων

ὄργανα. ἐβόλου δὲ μονόξυλον ὅτι ἂν ἐθέλῃ τις ἀνατιθέτω, καὶ λίδου ὡσαύτως θειότατα δὲ δῶρα ὄρνιθές τε καὶ ἀγάλματα ὅσαπερ ἂν ἐν μιᾷ ζωγράφος ἡμέρᾳ εἰς ἀποτελῇ. καὶ τᾶλλα ἔστω κατὰ τὰ τοιαῦτα ἀναθήματα μεμιμημένα“.

Tum ad extremum memoratu digna ea Platonis de simulacris sententia, qua parentes et proavi dicuntur idola animata, quae a deis salutem petunt nostram. (Legg. XI 931 d)

„Οὐχοῦν διανοηθῶμεν, ὃ σμικρὸν πρότερον εἶπομεν, ὡς οὐδὲν πρὸς θεῶν τιμιώτερον ἀγαλμ’ ἂν κτησαίμεθα πατρὸς καὶ προπάτορος παρειμένων γήρα καὶ μητέρων τὴν αὐτὴν δύναμιν ἔχουσών, οὐς ὅταν ἀγάλλῃ τις τιμαῖς, γέγηθεν ὁ θεός. οὐ γάρ ἂν ἐπήκοος ᾖν αὐτῶν. θαυμαστόν γάρ δήπου τὸ προγόνων ἱδρυμα ἡμῖν ἔστιν, διαφερόντως τῶν ἀψύχων. τὰ μὲν γάρ θεραπεύμενα ὑφ’ ἡμῶν, ὅσα ἔμψυχα, συνεχέχεται ἐκάστοτε, καὶ ἀτιμαζόμενα τάναντία, τὰ δ’ οὐδέτερα, ὥστε ἂν ὀρθῶς τις χρῆται πατρὶ, πάντων πρὸς θεοφιλῇ μοῖραν κυριώτατα ἀγαλμάτων ἂν κεκτῇτο“.

Sane Platonis hic praecipue interest in tuto collocare liberorum erga parentes verecundiam, sed ex collatione cum idolis deorum facta sequitur Platonem haec ipsa non respuisse.

Atque Platonis senis vestigia presserunt Platonici priores velut Xenocrates, auctor Epinomidis¹⁾, alii, qui eandem erga νόμους πατρίους verecundiam praedicant. Id quod optime illustrant loci quidam Epinomidis velut (Epin. 984 d): „θεοὺς μὲν δῆ, Δία τε καὶ Ἥραν καὶ τοὺς ἄλλους πάντας, ὅπη τις ἐθέλει; ταύτη κατὰ τὸν αὐτὸν τιθέσθω νόμον καὶ πάριον ἔχέτω τοῦτον τὸν λόγον“, vel (985 d) „καὶ μὴν οὐδ’, ὧν ὁ πάτριος νόμος εἴρηκεν περὶ θυσιῶν, ἀποκωλύσει (sc. legislator) μηδὲν τὸ παράπαν εἰδώς, ὥσπερ οὐδ’ ὃν δυνατόν εἰδέναι τῇ θνητῇ φύσει τῶν τοιούτων πέρι“.

Auctor igitur Epinomidis admonet nullum esse pr-

1) Philippus edidit hunc libellum.

dentem legislatorem, qui popularem religionem ita spernat, ut novorum cultuum cupidus sit (985 c „ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ νόσας παραγενομένας), praesertim cum subtilis rerum divinarum cognitio hominum excedat rationem.

Quo fit, ut doceat nullam posse excogitari virtutem maiorem quam verecundiam erga deos (989 b) „μεῖζον μὲν γάρ ἀρετῆς μεγεῖς ἡμᾶς ποτε πείσῃ τῆς εὐσεβείας εἶναι τῷ θνητῷ γένει“.

Quod attinet ad auctoris Epinomidis de idololatria sententias, non certis verbis de hac re disputat, sed ex hoc loco aliquid enucleare possumus (983 e/984 a):

„ἢ γὰρ θεοὺς αὐτοὺς ταῦτα (sc. sidera) ὑμνητέον ἢ θεῶν εἰκόνας ὡς ἀγάλματα ὑπολαβεῖν γεγονέναι, θεῶν αὐτῶν ἐργασαμένων“.

Auctor enim hic sidera deorum idola ab ipsis deis fabricata vix dixisset, si simulacra deorum omni ex parte abiecisset.

Similem atque hanc de cultibus patriis opinionem praedicasse videtur Xenocrates, cuius de daemonibus doctrina quasi foedus inter veram dei cognitionem et popularem religionem constituere vult.

Xenocrates¹⁾ enim affirmat daemones, qui inter perfectos deos et imperfectos homines sint medii, maiore quidem quam hominum potestate, sed minore quam deorum divinitate esse praeditos. Nam leguntur haec: (Plut. de Is. et Os. 25 p. 360 d, Heinze fragm. 24): „(δαιμόνων μεγάλων), οὗς καὶ Πλάτων καὶ Πυθαγόρας καὶ Ξενοκράτης καὶ Χρύσιππος, ἐπόμενοι τοῖς πάλαι θεολόγοις, ἐρρωμενεστέρους μὲν ἀνθρώπων γεγονέναι λέγουσι καὶ πολλῇ τῇ δυνάμει τὴν φύσιν ὑπερφέροντας ἡμῶν, τὸ δὲ θεῶν οὐκ ἀμιγές οὐδ' ἄκρατον ἔχοντας“. Atque hos ipsos daemones Xenocrates secundum popularem religionem divisit in partes duas sc. in daemones malos et bonos eo consilio, ut cultus impios et nefarios

1) Cfr. Heinze, Xenocrates (1892), p. 80 sqq.

referret ad daemonas malos, qui hominibus intentarent mala. Quam sententiam litteris mandavit Plutarchus (de Is. et Os. 26 p. 361 b, Heinze frgm. 25) „ὁ δὲ Ξενοκράτης καὶ τῶν ἡμερῶν τὰς ἀποφράδας καὶ τῶν ἑορτῶν ὅσαι πληγὰς τινὰς ἢ κοπετοὺς ἢ νηστείας ἢ δυσφημίας ἢ αἰσχρολογίαν ἔχουσιν, οὔτε θεῶν τιμᾷς οὔτε δαιμόνων οἴεται προσήκειν χρηστῶν, ἀλλὰ εἶναι φύσεις ἐν τῷ περιέχοντι μεγάλας μὲν καὶ ἰσχυράς, δυστρόχους δὲ καὶ σκυθρωπάς, αἱ χαίρουσι τοῖς τοιοῦτοις καὶ τυγχάνουσαι πρὸς οὐδὲν ἄλλο χεῖρον τρέπονται“.

Quodsi Xenocrates cultus patrios nefarios ad malos¹⁾ refert daemonas, ipse sibi dat aditum ad carmina poetarum offensionum plena explicanda.

Nam cum Xenophanes Homeri fabulas moralibus rationibus commotus improbasset, Antisthenes omnes offensiones ratione ὑπονοίας semovere studuisset, Xenocrates omnia, quae de dis indigna sunt efficta in carminibus, ad malos daemonas rettulit. Iam lege haec verba: (Plut. de defect. or. 15 p. 417 e, Heinze frgm. 24): „καὶ μὴν ὅσας ἐν γε μύθοις καὶ ὕμνοις λέγουσι καὶ ᾄδουσι, τοῦτο μὲν ἀρπαγὰς, τοῦτο δὲ πλάνας θεῶν κρύψεις τε καὶ φυγὰς καὶ λατρείας, οὐ θεῶν εἰσιν, ἀλλὰ δαιμόνων παθήματα καὶ τύχαι μνημονεύμεναι δι' ἀρετὴν καὶ δόξαν αὐτῶν“.

Videmus igitur Xenocrateae totius doctrinae acumen in eo positum esse, quod cultus patrii non ad deos, sed ad daemonas referuntur. Hac autem ratione eum etiam idololatriam defendisse consentaneum est.

1) Sane cultus nefarii referuntur ad malos daemonas, sed reliqui omnes cultus ob dei naturam ab hominibus remotam utique redeunt ad daemonas bonos, qui sacrificiis deorum et mysteriis praesunt. Nam haec leguntur (Plut. de def. orac. c. 13 p. 417 A; Heinze frgm. 24 laudat etiam p. 417 B): „μήτ' αὖ πάλιν τὸν θεὸν ἐν τοῦτοις (sc. vaticiniis, mysteriis), ἀναστρέφεσθαι καὶ παρεῖναι καὶ συμπραγμάτευσθαι δοξάζωμεν, ἀλλ' οἷς δίκαιόν ἐστι ταῦτα λειτουργοῖς θεῶν ἀνατιθέντες ὥσπερ ὑπηρέταις καὶ γραμματεῦσι, δαίμονας νομίζωμεν ἐπισκόπους θείων ἱερῶν καὶ μυστηρίων ὀργιαστάς“.

Etiam si hucusque vidimus complures philosophos diverso modo popularem probasse cultum, tamen prae ceteris Stoici ad popularem religionem conservandam permultum contulerunt.

Sane Stoici veteres secundum Zenonis praecepta improbabant et idololatriam et humanam deorum speciem, id quod facile ex his fragmentis intellegitur. Chrysippus enim haec docuit (St. fr. II. 1076): „καὶ παιδαριωδῶς λέγεσθαι καὶ γράφεσθαι κα[ε] πλάτ(τ)εσθαι (θεοῦ)ς ἀνθρ(ωποειδεῖς)“.

Quem sequitur Diogenes Babylonius, eius discipulus. (St. fr. III, 33): „καὶ π(αι)δ(αριῶ)δες εἶν(αι) θε(ο)ὺς ἄ(ν)θρ(ωποε)ιδεῖς λ(έ)γειν καὶ ἀδύνατον“.

Adde quod Diogenes Laertius exhibet (VII 1, 47)

„θεὸν δ' εἶναι ζῶον ἀθάνατον, λογικὸν τέλειον
 μὴ εἶναι μέντοι ἀνθρωπόμορφον“

Forma autem humana deum praeditum non esse ob eam rem in primis argumentis probabant, quod verum deum a mundo vel ratione per mundum permanente diversum non esse docebant. Cum tamen ne ipsi quidem plane a populari religione discedere vellent, viam iam ab Antisthene monstratam ingressi allegoria ratione ea, quae de dis popularibus credebantur, interpretati sunt. Sic verum deum non diversum esse a Jove popularis religionis censuerunt, reliquos vero deos populares vere esse vires varias rationis per mundum fusae docuerunt.

Atque hanc ipsam Stoicorum allegoricam interpretationem optime intellegere possumus ex hoc fragmento (St. fr. II 1021).

„εἶναι δὲ τὸν μὲν δημιουργὸν τῶν ὄλων καὶ ὥσπερ πατέρα πάντων, κοινῶς τε καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ διήκον διὰ παντός, ὃ πολλάκις προσ- ηγορίαις προσοναμάζεται κατὰ τὰς δυνάμεις. Δία μὲν γάρ φασι δι' ἐν τὰ πάντα, Ζῆνα δὲ καλοῦσι παρ' ὅσον τοῦ ζῆν αἰτίας ἐστὶν ἢ διὰ τοῦ ζῆν κεχώρηκεν, Ἀθηνᾶν δὲ κατὰ τὴν εἰς αἰθέρα διάτασιν τοῦ ἡγεμονικοῦ αὐτοῦ, Ἥραν δὲ κατὰ τὴν εἰς ἀέρα καὶ Ἥφαιστον κατὰ τὴν εἰς τὸ τεχνικὸν πῦρ καὶ Ποσειδῶνα κατὰ τὴν εἰς τὸ ὑγρὸν καὶ Δήμητρα κατὰ τὴν εἰς γῆν“

cf. Stob. (ecl. I 64) „θεὸν καὶ πνεῦμα ἐνδιήκον δι' ὅλου τοῦ κόσμου, τὰς δὲ προσ- ηγορίας μεταλαμβάνον διὰ τῆς ὕλης, δι' ἧς κεχώρηκε, πα- ραλλάξεις“.

Videmus igitur Stoicos veteres deum, creatorem universi, secundum varias potestates variis nominibus appellari a populo docuisse. Atque ut hanc suam firmarent coniecturam, hi philosophi multum temporis et studii consumpserunt in deorum nominibus explicandis, quae saepius satis artificiose ad physicam referre studebant rationem.

Sic igitur ipsi quoque eo pervenerunt, ut patriam religionem sensu non carere cultumque deorum patrium retineri posse ostenderent.

Longe aliam ac Stoici ineunt viam Epicurei, qui pronuntiant patriam religionem effecisse et summum malum et timorem deorum, quae omnia e medio tollere Epicurei sit philosophi. Quam Epicuri de prava atque immodica religione opinionem optime paucis depingit verbis Lucretius poeta (I 101) „*Tantum religio potuit suadere malorum*“. Eo magis mirum esse videri potest, quod hi ipsi Epicurei deos suos, quos in intermundiis habitare putant, humana figura praeditos esse statuunt (Ἐπίκουρος ἀνδρῶ- ποσειδεῖς μὲν πάντας τοὺς θεοὺς = Usener Epicurea fr. 355 (Plut. de placit. phil. I 7, 15)) acerrimeque hanc sententiam contra reliquos philosophos defendunt.

Quodsi quaerimus, unde ad hanc doctrinam pervenerint, has rationes a Cicerone, qui illorum sententias hic sequitur, prolatas invenimus.

Quod ut examinemus recurrere debemus ad Epicuri sententiam a Cicerone memoriae traditam, qua non nisi humana figura ad mentem et linguam accomodata est. Leguntur enim haec (Cic. de nat. de I § 76): „*Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis humanas esse formas deorum; primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini cum de deo cogitet forma occurrat humana; deinde cum quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debet, nec esse humana ullam pulchriorem; tertiam rationem adfertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit*“.

Epicurei igitur secundum Ciceronis verba monuerunt in omnium animis deorum notionem impressisse ipsam naturam (πρόληψις), qua notione nixus animus humanus formam quandam et vitae actionem mentisque agitationem divini constituere vult¹⁾. Accedit, quod in somno dei humana figura praediti simulacris affluentibus videntur²⁾.

Unde speciem deorum nullam aliam nisi humanam esse posse Epicurei concluderunt³⁾. Quibus argumentationibus commoti eo facile deduci potuerunt, ut idola deorum, quae quidem humanam speciem exhiberent, probarent. Atque hoc conexu firmo quodam in fundamento potest poni illud Ciceronis (de nat. d. I § 85)

„*Novi ego Epicureos omnia sigilla venerantes*“.

1) Cf. etiam de nat. d. I § 43/45; totum hunc locum redire ad Zenonem *Epicureum* Hirzelius coniecit. (Hirzel, Untersuchungen zu Ciceros philosoph. Schriften, 1. Teil, p. 32.)

2) Cf. etiam I § 46 „*quae enim forma alia occurrit unquam aut vigilantibus cuiquam aut dormienti*“? <sc. nisi humana>.

3) Cf. Cic. 1. l. § 48.

Sane quidem dei ab Epicureis ficti minime congruunt cum popularis religionis. Id quod vel inde apparet, quod deos veros habere „quasi corpus et quasi sanguinem¹⁾), cerni posse nonnisi pura mente (λόγῳ θεωρητοῦς) propter tenuitatem idolorum, quae a deis ad nos affluerent, docuerunt²⁾.

Attamen Epicurei inde profecti cum populari religione foedus inire potuerunt³⁾.

CAPUT II.

QUID EUHEMERI ASSECLAE DE ORIGINE IDOLOLATRIAE DOCUERINT.

Quoniam vidimus inde a saeculo V. cultus a patribus acceptos esse relatos ad νόμον, ipsa se antiquis philosophis obtulit quaestio, unde omnino dei cognitio deorumque cultus essent nati.

Atque huic quaestioni operam dedisse Critiam, qui docuit hominum erga deos verecundiam a sapienti quodam legislatore esse inventam, et Prodicum Ceum, qui res ad vitam utiles consecravit, iam constituimus. Maxime vero posterioribus temporibus Stoici eandem viam ingressi sunt, qui subtiliter quaerebant „πύθεν ἔννοιαν ἔσχον θεῶν ἀνθρώποι“ (St. fr. II 1009).

1) Cf. Cic. de nat. d. I § 49.

2) Cf. Cic. de nat. d. I § 49 = Usener Epicurea fr. 352. Adiunge fr. 355. (Plut. de placit. phil. I 7, 15): „λόγῳ δὲ πάντας τούτους (sc. deos) θεωρητοῦς διὰ τὴν λεπτομέρειαν τῆς τῶν εἰδώλων φύσεως“. <Epicurus docet.>

3) Cf. Zeller III^s 1, p. 431 sqq.

Ad hanc quaestionem solvendam Stoici deos omnes dividerunt in genera septem, quorum hic praecipue duo sunt respicienda.

Occurrunt enim nobis haec verba (St. fr. II 1009)¹⁾:

„Διαιρεῖται ἡ πᾶσα διδασχὴ
εἰς εἴδη ἑπτὰ εἰς δεύτερον
δὲ καὶ τρίτον τρόπον τοὺς θεοὺς
διεῖλεν εἰς τε τὸ βλάπτον καὶ
τὸ ὠφελοῦν. καὶ τοὺς μὲν
ὠφελοῦντας Δία, Ἥραν, Ἑρμῆν;
Δήμητρα
ἔβδομον δὲ καὶ ἐπὶ πᾶσι τὸ
διὰ τὰς εἰς τὸν κακὸν βίον εὐερ-
γείας ἐκτετιμημένον, ἀνθρώπι-
νον δὲ γεννηθὲν ὡς Ἡρακλέα,
ὡς Διοσκόρους ὡς Διόνυσον.)

Prodicus Ceus (B. 5 =
Sext. Emp. adv. math. IX 18
„πάντα τὰ ὠφελοῦντᾶ
τὸν βίον ἡμῶν οἱ παλαιοὶ
θεοὺς ἐνόμισαν διὰ τὴν ὠφέλειαν
. . . . καὶ διὰ τοῦτο τὸν μὲν ἄρτον
Δήμητρα κληθῆναι, τὸν δὲ
οἶνον Διόνυσον“.

Iam primo obtutu elucet Stoicos proferre eandem de rebus ad vitam utilibus doctrinam atque Prodicum sophistam.

Nec minus apparet, qua via hinc profecti eo pervernerint, ut inventores rerum ad vitam utilium divinis honoribus affectos esse dicerent. Id quod inprimis Persaeus fecit Cicerone teste²⁾.

Quam ad opinionem eo facilius ferri poterant, quod omnes Graeci in viris illustribus inesse aliquid divini, quod esset adorandum, facile credebant.

Primum autem Lysandrum cultum esse traditum est.

1) Cf. etiam P. Wendland, Arch. G. Ph. I 1888, p. 201 sqq.

2) Quodsi apud Ciceronem legimus (de nat. d. I § 38): „*At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor eos dixit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa; ipsasque res utilis et salutaris deorum esse vocabulis nuncupatas: ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina*“, Persaeum a Prodicto pendere facile crediderim. Cf. etiam fr. B. 5, ubi ante Persaeum Prodicum primum res ad vitam utiles consecrasse accipimus. (Exscripsi hunc locum (B. 5) p. 11 h. diss.)

Eadem autem ratione explicandum esse, quod postea Alexander eiusque successores divinis honoribus affecti sunt, Eduardus Meyer ostendit¹⁾.

Quid igitur mirum, quod his temporibus extitit, qui rationalem illam deorum atque fabularum interpretationem²⁾, secundum quam di antea fuissent homines, ad totam mythologiam transtulit? Id quod Euhemerum fecisse notum est³⁾.

Atque totius rationis Euhemereae⁴⁾ integrae atque propriae acumen in eo positum est, quod reges olim magna auctoritate apud cives usi se ipsi divinis affecisse dicuntur honoribus.

Atque illud quidem omnes scriptores, qui quidem disputent de Euhemeri ratione, tradunt viros nonnisi potentes et claros esse consecratos (Sext. adv. math. IX 51: „ὧν Εὐδήμερος μὲν ἔλεγε τοὺς νομιζομένους θεοὺς δυνατοὺς τινὰς γεγονέναι ἀνθρώπους“), in eo tamen discedunt quod sunt, qui contendunt reges priscos non se ipsos consecrasset, sed a civibus in numerum deorum esse insertos (Sext. IX 51: „διὰ τοῦτο ἐπὶ τῶν ἄλλων θεοποιηθέντας δόξαι θεοῦς“).

Hanc vero rationem inveniri etiam apud Hecataeum, qui libro suo „Αἰγυπτιακά“ inscripto Aegyptiorum depinxit theologiam, constat.

1) E. Meyer „Verhandlungen der 48. Philologenversammlung in Hamburg“ 1895, p. 54. eundem cf. „Kleine Schriften“ 1910, p. 305. Neque silentio praetermittenda est Pauli Wendlandii disputatio „Σωτήρ“ inscripta (Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, 5, 1904, p. 338 sqq.), ubi vivum Epicurum ab asseclis esse cultum divinis honoribus monet (p. 346). Cf. etiam de Wilam., „Aristoteles u. Athen.“ II, p. 412 sqq., ubi eadem de Aristotelis elegia ad Eudemum proferuntur.

2) Cf. etiam Wipprecht, Programm, Baden 1902 (N. 677) et ib. 1908 „Entwicklung der rationalistischen Mythendeutung“.

3) Cf. Rohde, „griech. Roman“, p. 224; Lobeck, „Aglaopham“ p. 989.

4) Cf. Jacoby, P. W., R. E.; cf. Kaerst, „Gesch. d. hellenist. Zeit“ p. 218/32.

Et quoniam Hecataei θεολογούμενα et Euhemeri fragmenta conservata magna ex parte inter se concinunt et uterque auctor eadem vixit aetate, prae se fert speciem veritatis alterum ex altero pendere¹⁾ in hac rationali deorum interpretatione.

Quodsi Hecataeus docet reges veteres a civibus in numerum deorum esse relatos, altera ex parte Euhemerus eandem profert doctrinam, per se excogitari potest Euhemerum de hac re pendere ab Hecataeo, quem in singulis rebus Euhemero fontem fuisse Jacoby²⁾ ostendit.

Sed cum Sexti Empirici testimonium repugnet meliori atque maiori parti auctorum, verisimilius est illam rationem, qua prisca reges in numerum deorum a civibus relati sunt, postea demum Euhemero vindicatam esse et ipsum nonnisi reges ipsos se consecrasse docuisse. Atque illud quidem e fragmentis certis apparet Euhemerum etiam narrasse reges illos cultus divinos et sacra instituisse. Accuratius tamen eum de idolorum cultu egisse minime verisimile est, si quidem ille in eis fragmentis, quae certe tribui possunt Euhemero, non commemoratur.

Nihilo minus a compluribus viris doctis³⁾ illud fragmentum Firmici Materni (de err. prof. rel. c. 6, ed. Helm), ubi Juppiter idolum conficit, ipsi Euhemero attribuitur.

Breve argumentum huius narrationis hoc est (c. 6): Liber, Jovis Cretici filius, dum Juppiter abest, Junone noverca auctore trucidatur, et, ne ullum necis vestigium possit inveniri, membra concisa satellitum (sc. Titanum) sibi dividit turba atque decocta consumit. At cor divisum servat Minerva Liberi mortui soror, quae Jovi reverso ordinem facinoris exponit. Tunc Juppiter iratus Titanas

1) Cf. etiam P. Wendland, Cultur, p. 120.

2) Jacoby, R. E., P. W.; Schwartz (Rh. M. 40, p. 260) Euhemerum ab Hecataeo pendere non docet.

3) Cf. Némethy, Euhemeri reliquiae, Budapest 1889.

necat et per omnia poenarum genera bacchatus necem filii ulcisci vult affectu quidem patris, sed tyrannica potestate. „Tunc, quia diutius pater ferre lugentis animi tormenta non poterat et quia dolor ex orbitate veniens nullis solaciis mitigabatur, imaginem eius ex gypso plastico opere perfecit et cor pueri, ex quo facinus fuerat sorore deferente detectum in ea parte plastis conlocat, qua pectoris fuerant lineamenta formata“. Inde Liber divinis honoribus a Cretensibus cultus est.

Quodsi Némethy (l. l. p. 35) suspicatur fabulam de Baccho Cretensi una cum Jovis factis in Euhemeri „sacra scriptione“ esse enarratam ideoque Euhemero attribuentem esse, statim opponendum est totam illam fabulam non propriam esse Euhemeri, sed etiam alibi inveniri.

Nam statim meminimus illius fabulae, qua Zagreus¹⁾, Jovis et Proserpinae filius, in ludo puerili a Titanibus oppressus, concisus, consumptus est, cum Juppiter ipse cor relictum devorasse dicatur.

Idem de Libero apud Hyginum narratur, ubi haec extant verba (Hygin. fab. 167, ed. Bunte): „*Liber, Jovis et Proserpinae filius, a Titanis est distractus, cuius cor contritum Jovis Semelae dedit in potionem*“.

Hanc orphicam fabulam ab Euhemero assumptam esse in rationalem suam religionis explicationem nihil est quod ostendat.

Accedit, quod in fabula illa a Firmico Materno prolata non agitur de consecratione hominum id quod ipsum acumen rationis Euhemerae esse monui, sed tantum narratur Jovem desiderio commotum filii simulacrum effecisse, quod postea demum a Cretensibus caerimoniis cultum sit. Quibus omnibus causis commotus abrogandam esse totam fabulam Euhemero ipsi censeo, id quod item alio conexu

1) Cf. Roscher, Myth. Lex. I 1 p. 1056 s. v. Dionysos.

fecit P. Wendland¹⁾. Atque persimilis invenitur quaedam ratio firma apud Minucium (20, 5). Haec enim leguntur:

„Similiter ac vero erga deos quoque maiores improvidi creduli rudi simplicitate crediderunt, dum reges suos colunt religiose, dum defunctos eos desiderant in imaginibus videre, dum gestiunt eorum memorias in statu is detinere, sacra facta sunt, quae fuerunt adsumpta solacia“.

Hanc rationem ab Euhemero prolatam esse, secundum ea, quae modo vidimus, credi non potest. Prolata est tamen ab eis, qui eius doctrinam sequebantur.

Quodsi quaerimus, unde orta sit, Reitzensteinius a Fulgentii testimonio profectus fontem huius rationis esse Aegyptiorum theologiam statuit²⁾. Fulgentius enim episcopus, qui vixit V. saeculo, ita de inventione et simulacrorum et idololatriae disputat (Myth. c. 1 ed. Helm.):

„Diophantus . . . ait Syrophanem Aegyptium familia substantiaque locupletem, filium genuisse, isque, dum adversis fortunae incursibus raperetur, patri crudele geminae orbitatis dereliquit elogium . . . denique doloris angustia, quae semper inquit necessitatis solacium, filii sibi simulacrum instituit denique idolum est³⁾ namque universa familia in domini adulatione aut coronas plectere aut flores inferre aut odoramenta simulacro succendere consueverat . . . florem atque thuris offerebant (sc. servi) minuscula, timoris potius effectum quam amoris adfectum“.

1) Cultur p. 122.

2) Cf. libellum eius, qui dicitur „Zwei religionsgeschichtliche Fragen“ p. 110.

3) Taceo hic de Fulgentii etymologia inepta „idolum dictum est idos doli (YDOS DOLI: H; idos ΔΟΛΟΥ: G), quod nos latine specie doloris dicimus“. Atque huius ineptiarum farraginis exempla satis multa collegit et recensuit Zink „Programm, Würzburg, Studienanstalt“, 1867, p. 33 sqq.; cf. etiam Skutsch, P. W., R. E. s. v. Fulgentius p. 217/18.

Quantum video, Fulgentii etymologia: „YDOS DOLI: H., idos ΔΟΛΟΥ: G“, alibi non invenitur.

Per se Diophanti testimonium, secundum quod ad Aegyptios fontes simulacrorum origo deducitur, minime potest putari grave. Nam ipsa Diophanti narratione continentur duae rationes, quarum altera de simulacro a maesto patre facto, altera de simulacro postea culto agitur¹⁾.

Haud dubie illa ratio, qua doloris angustia commotus pater simulacrum conficit, maioris est momenti. Nec tamen cohaeret cum Aegyptiorum de origine idolorum argumentationibus theologicis, sed profecta est a doctrinis quibusdam Graecis, quae dicuntur *aetiologiae*.

In his enim aetiologiis Graecorum agitur de origine atque inventione artis plasticae et picturae (simulacrorum), sed non de inventione idololatriae (imaginum deorum), id quod accurate observandum est.

Secundum igitur Graecorum aetiologias Butadis filia iuvenis abeuntis, cuius amore capta est, umbram ex facie ad lucernam in pariete lineis circumscripsit. (Plin. n. h. XXXV § 151). Apud Plinium²⁾ haec leguntur: „*Eiusdem*

1) Addam Fulgentium dedita opera commutasse vocem „simulacrum“ cum voce „*idolum*“, quia accurate discernere voluit inter simulacrum hominum et idolum deorum. Id quod fieri demum potuit temporibus, ubi voce „*idolum*“ appellabatur simulacrum deorum.

2) Plinius (§§ 151/153) docet plasticen esse inventam a Butade, plasta Sicyonio, et porro excultam a Lysistrato, quem fuisse fratrem Lysippi, principis scholae Sicyoniae, hic scriptor § 153 contendit.

Quoniam ex altera parte item inter Sicyoniae scholae sectatores recensetur Xenocrates, plastes scriptor Sicyonius, quem multa didicisse et a Tisicrate, Lysippi assecla, et ab Euthycrate, Lysippi filio, verisimile est (N. H. XXXIV § 83; cf. etiam Münzer „Zur Kunstgeschichte des Plinius“, Hermes XXX p. 505), Münzerus (l. l. p. 511) et Kalkmannus (Plinius [1898], p. 80) concluderunt Plinii N. H. XXX V §§ 151/153 redire ad Xenocratem, cuius doctrinam Plinius per Varronem accepit.

Itaque illa de Butadis filia narratio a Münzero (l. l. p. 510) attribuitur eidem Xenocrati, quem etiam de arte aeris plastica persimiles aetiologias protulisse notum est.

Omnino illam de Butadis filia narrationem Xenocratem hausisse

*opere terrae fingere ex argilla similitudines Butades Sicyonius figulus primus invenit Corinthi filiae opera, quae capta amore iuvenis, abeunte illo peregre, umbram ex facie eius ad lucernam in pariete lineis circumscripsit, quibus pater eius impressa argilla typum fecit et cum ceteris fictilibus induratum igni proposuit*⁴.

Hanc autem aetiologiarum originem, si quaerimus, ad satis antiqua tempora relegamur; nam iam apud Euripidem hanc invenimus narrationem. (Apollod. Epit. Vat. 17^{is} sqq. = Nauck, Tr. gr. fr. 646): „Τούτου γονή (sc. Protesilai) Λαοδάμεια καὶ μετὰ θάνατον ἦρα καὶ ποιήσασα εἶδωλον Πρωτεσίλαω παραπλήσιον, τούτῳ προσωμίλει⁴.

Butadis igitur filia abeuntis iuvenis, Laodamia mortui coniugis confecerunt quidem simulacra desiderio commotae¹⁾, sed non ut divina²⁾ coluerunt, quas aetiologias esse vere Graecas nemo negabit.

Apparet autem, quam facile hae aetiologiae, quae per se ad deos omnino non spectant, cum Euhemerea ratione ita confundi potuerint, ut inde effecta sit nova quaedam doctrina. Scilicet posteriores Euhemeri rationem ita amplificaverunt, ut idola mortuorum solacii causa divinis honoribus ab hominibus culta esse dicerent. Haud scio an praeclarius huius rationis Euhemerae amplificatae exemplum non inveniatur quam illud, quod memoriae tradidit Minucius Felix (20, 5):

„Similiter erraverunt erga deos quoque maiores nostri: improvidi creduli rudi simplicitate crediderunt. dum reges

ex traditione vulgari Münzerus (l. l. p. 511 ann. 1) ob suavitatem totius narratiunculae censet.

1) Atque haec ipsa simulacra facta esse desiderio amantium auctore memoria retinendum est.

2) Quodsi Hyginus narrat (fab. 104, ed. Bunte): „itaque fecit simulacrum cereum simile Protesilai coniugis et in thalamo posuit, sub simulatione sacrorum et eum colere coepit“, de divina coniugis mortui veneratione non potest cogitari, praesertim cum famulus putet effigiem Protesilai esse adulterum quendam.

suos colunt religiose, dum defunctos eos desiderant in imaginibus videre, dum gestiunt eorum memorias in statuis detinere, sacra facta sunt, quae fuerunt adsumpta solacia“.

Eodem fere modo mortui specie idolorum coluntur apud auctorem Sapientiae Salomonis (c. XIV, 15) et apud auctorem epistolae Aristee (§ 134, ed. Wendl.).

Quodsi illud Sapientiae Salomonis perlegimus: „ἄνθρωπος γὰρ πένθει τρυχόμενος πατήρ τοῦ ταχέως ἀφαιρεθέντος τέκνου εἰκόνα ποιήσας τὸν τότε νεκρὸν ἄνθρωπον νῦν ὡς θεὸν ἐτίμησεν καὶ παρέδωκεν τοῖς ὑποχείριόις μυστήρια καὶ τελετάς . . .“ invenimus amplificatam quandam rationem Euhemeri, qua non reges soli specie idolorum religiose coluntur solacii causa.

Cui similis doctrina apud Aristeam legitur (§ 134, ed. Wendl.), „αὐτοὶ δυναμικώτεροι πολλῶ καθεστῶτες ὧν σέβονται ματαίως . . . ἀγάλματα γὰρ ποιήσαντες ἐκ λίθου καὶ ξύλων εἰκόνας φασὶν εἶναι τῶν ἐξευρόντων“.

Rationem hic prolatam redire ad Persaei opinionem, qua inventores sunt consecrati¹⁾, facile intellegitur. Quodsi Aristeeas l. l. disputat de idolis inventorum, videmus institutionem idolorum postea ad rationes iam vigentes annexam esse.

Atque hac quoque via perquirenda est ratio illa Euhemerea ab oraculis Sibyllinis prolata, quam Judaeos a Sibylla ethnica accepisse plurimi contendunt viri docti.

Sed hanc coniecturam omni ex parte propterea reicio, quia subtiliore oraculorum interpretatione ad alium deducimur finem. Inquiramus ergo in illas rationes Euhemereas in tertio oraculorum Sibyllinorum libro prolatas, quae exhibent discrimen quoddam.

Nam cum (III, 110—113) ratio Euhemeri *integra* sobrie commemoretur:

1) Recole ea, quae dixi de hac re p. 28 h. d.

- 110/13 „καὶ βασιλευσε Κρόνος καὶ Τιτάν Ἰα-
 πετός τε
 γαίης τέκνα φέριστα καὶ Οὐρανοῦ, [οὐδς]
 ἐξεκάλεσαν
 ἄνθρωποι, γαίης τε καὶ οὐρανοῦ οὐ-
 νομα θέντες
 οὐνεκά τοι πρότιστοι ἔσαν μερόπων
 ἀνθρώπων“¹⁾,
 agitur nonnisi
 de consecra-
 tione regum.
- versibus 552/55, 722/23 summo cum odio et mente vere
 furibunda sic impugnatur ratio Euhemeri *amplificata*:
 552/55 „ἐξ οὗ δὴ βασιλευσαν ὑπερφίαλοι βα-
 σιλῆες
 Ἑλλήνων οἱ πρῶτα βροτοῖς κακὰ ἤγε-
 μόνευσαν
 πολλά θεῶν εἰδῶλα καταφθιμέ-
 μένοις θανεόντων
 ὧν ἔνεκεν τὰ μάταια φρονεῖν ὁμῖν ὑπε-
 δείχθη“.
 Idola mortuo-
 rum religiose
 coluntur.
- 722/23 „ἔργα τε χειρόποιητα σεβάζομεθ’
 ἄφροσι θυμῷ
 εἰδῶλων ξοάνων τε καταφθιμέ-
 νων ἀνθρώπων“

Atque inde recte Geffckenius conclusit illis versibus loqui Sibyllam ethnicam (quam vir doctus²⁾ dixit Berosseam, quia eadem narratio a Diodoro (VI 1, 9) et Lactantio (div. inst. I 13/14 versione Enniana) et Sibyllis Judaicis (III 116 sqq.) tradita invenitur apud scriptorem Armeniacum Mosem Khorensensem vindicantem Sibyllae

1) Textus incertus est. Rzach in editione sua, p. 55, haec monet :
 οὐνεκά τοι] = III 128 τοι] ex l. c. scribendum, censui cum
 Alexandro (Cur. post.), οἱ ΦΨ. πρότιστοι] Athenagoras; ‘nedum et regis
 et quidem primi’. Tertullianus; προφέριστοι codd. Sibyll. (videtur ex
 v. 111 [φέριστα] irrepsisse).

2) Cf. „Die babylonische Sibylle“, Nachr. Ges. Wiss. Gö. 1900,
 p. 97.

Berosseae hanc narratiunculam), his versibus Sibyllam vere Judaicam Euhemeri rationem amplificatam improbantem¹⁾.

Quod autem Geffckenius vult²⁾ Sibyllam Judaicam in ratione Euhemerea pendere a Sibylla Berossea vel Babylonica vel ethnica (III 110/13), hanc coniecturam improbo. Nam Sibylla ethnica (Berossea) ne uno quidem verbo commemorat idola, sed tantum de consecratione loquitur, cum Judaica Sibylla (III 552/55. 722/23) vehementer invehatur in idola mortuorum religiose culta sc. in Euhemeri rationem amplificatam.

Judaica ergo Sibylla non potest pendere a Berossi Sibylla, sed pendere videtur a traditione vulgari.

Restat, ut addam illam rationem, qua agitur de desiderio amantium, longe aliter adhibitam esse a Maximo Tyrio et Dione Chrysostomo, quorum meditationes prolatas originem duxisse ab Euhemeri doctrina Geffckenius³⁾ vult.

Haec enim argumentatio profertur a Maximo Tyrio. (diss. VIII Dübn., diss. II Hob.): „ὡπὸ δὲ ἀσθενείας τὰ παρ' ἡμῖν καλὰ τῇ ἐκεῖνου φύσει (sc. dei) ἐπονομάζοντες· αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ τῶν ἐρῶντων πάθος, οἷς ἡδιστον εἰς μὲν θέαμα οἱ τῶν παιδικῶν τύποι, ἡδὺ δὲ εἰς ἀνάμνησιν καὶ λύρα καὶ ἀκόντιον, καὶ θῶκος που καὶ ὄρμος, καὶ πᾶν ἀπλῶς τὸ ἐπεγεῖρον τὴν μνήμην τοῦ ἐρωμένου“. (§ 10)

Uti igitur amantes eorum, quos amant simulacra aut lyram aut iaculum aut sellam libenter conspiciunt, quo melius eorum repetant memoriam, sic homines ea, quae in vita humana pulcherrima ducuntur, naturae divinae attribuunt.

1) l. l. p. 95.

2) Texte u. Untersuchungen, Gebhardt u. Harnack, VIII 2, 17, et Nachr. Ges. Wiss. Göt. 1900, p. 96, quem secutus Jacoby, R-E, P-W.

3) Cf. Geffcken, „Zwei griechische Apologeten“, p. XXII.

Statim videmus omnia, quae nos relegare possunt ad Euhemerī rationem sive integram sive amplificatam, hic plane deesse. Nam neque de consecratione hominum neque de mortuis religiose cultis specie idolorum Maximus disserit, sed disputat nonnisi de desiderio amantium, id quod proprium esse aetiologiarum Graecorum supra ostendere studui (p. 34 h. d.), atque inde concludit simili desiderio permotos nos deorum verorum (qui numquam homines fuerint) simulacra facere. Omnino totam Maximi argūmentationem redire ad Platonem facile intellegitur ex hoc „Phaedonis“ loco (73 d):

„ὁκοῦν οἶσθα, ὅτι οἱ ἐρασταί, ὅταν ἴδωσιν λύραν ἢ ἱμάτιον ἢ ἄλλο τι οἷς τὰ παιδικὰ αὐτῶν εἶωθε χρῆσθαι, πάσχουσι τοῦτο. ἔγνωσάν τε τὴν λύραν καὶ ἐν τῇ διανοίᾳ ἔλαβον τὸ εἶδος τοῦ παιδός, οὗ ἦν ἡ λύρα; τοῦτό ἐστιν ἀνάμνησις.“

Unde denuo firmatur aetiologias Graecorum non ad Aegyptiorum theologiam, sed ad fontes vere Graecos redire.

Quod attinet ad illud Dionis Chrysostomi (or. XII § 61 ed. v. Arnim).

„Ἀτεχνῶς γάρ, ὥσπερ νήπιοι παῖδες πατὴρ ἢ μητὴρ ἀπεσπασμένοι δεινὸν ἡμερον ἔχοντες καὶ πόθον δρέγουσι χεῖρας οὗ παροῦσι πολλάκις ὀνειρώττοντες, οὕτω καὶ θεοὺς ἄνθρωποι ἀγαπῶντες δικαίως διὰ τὴν εὐεργεσίαν καὶ συγγένειαν, προθυμούμενοι πάντα τρόπον συνεῖναι τε καὶ ὁμιλεῖν.“

depingitur infantium desiderium, qui in somno parentes absentes amplecti volunt. Pari modo homines manibus porrectis deum comprehendere velle Dio docet.

Apparet igitur Maximum et Dionem pariter atque Plinium (Butadis filia!) et Euripidem (Laodamia!) prae-dicasse desiderium amantium. Atque cum Plinius et Euripides ex desiderio amantium simulacra confecta esse velint, ex altera parte Maximus et Dio simili studio atque desiderio deorum, quos diligimus, simulacra effecta esse

dicunt, quod homines non mente tantum illos amplecti vellent.

Cohaerent igitur hae cogitationes cum aetiologiis, quas postea cum Euhemerea doctrina coaluisse vidimus, non cohaerent cum ipsa Euhemeri doctrina.

Reliquum est, ut fructus huius capitis colligam. Ostendere studui

- I Euhemeri rationem integram pertinere tantum ad consecrationem hominum,
- II ea, quae de idolorum consecratione apud scriptores, qui Euhemerum in universum sequuntur, proferuntur, non ad Euhemerum, sed ad aetiologias Graecae artium historiae redire.

CAPUT III.

DE CARNEADIS RATIONE ATQUE VIA.

Vidimus Stoicos deis humanam formam abrogasse, ex altera parte Epicureos deis humanam formam attribuisse, quo in certamine etiam de idololatria ipsa disputatum est.

Ut autem semper argumenta a diversis scholis pro aliqua re et contra eam rem prolata in subtilissimam formam redacta sunt a Carneade, Academicorum principe, ita etiam has disputationes diligenter retractavit atque percensuit.

Quam ad rem illustrandam ei Ciceronis loci, qui in sunt in primo „*de natura deorum*“ libro (Cic. de nat. d. I, 76—94¹⁾) examinandi sunt.

1) Atque totam Cottae Academici argumentationem redire ad Carneadem, cuius tamen doctrinam Cicero debet Clitomacho, Carneadis

Cum enim hic Epicurei dicant „nobis de deo cogitantibus nullam nisi hominis speciem occurrere“ (I, 81), Cotta Academicus eis opposuit multas esse gentes, quae deos alia specie praeditos esse credant, et in testimonium vocat Aegyptios, qui deos specie bestiarum putant et colunt. (81) „at non Aegyptii nec Syri nec fere cuncta barbaria; firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum. Etenim fana multa spoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris; at vero ne fando quidem auditum est crocodilum aut ibim aut felem violatum ab Aegypto. Quid censes? Apim illum sanctum Aegyptiorum bovem, nonne deum videri Aegyptiis?“

At quomodo omnino factum est, ut humana deorum forma maxime ad deorum essentiam accommodata putaretur? Respondet Carneades Epicureos, si „ab animis consuetudine imbutis petant testimonium veritatis“ (I 83), etiam omnes res, quas opifices simulacris tribuant, ad deos referre debere. „Isto enim modo dicere licebit Jovem semper barbatus, Apollinem semper imberbem . . . et quidem laudamus Athenis Vulcanum eum, . . . in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus deum, quoniam de Vulcano sic accepimus“ (I, 83).

Omnino autem inde, quod nos animal rationale praeter hominem non novimus, non licet concludere rationem nonnisi in corpore humano existere posse. I, 87: „numquam vidi, inquis, animam rationis consiliique participem in ulla alia nisi humana figura. Quid? solis num-

discipulo, Hirzelius ostendit „Untersuchungen zu Ciceros philosoph. Schriften“ I p. 32 sqq.; cf. etiam Goedeckemeyer, „Gesch. d. griech. Skeptizismus“ (1905), p. 67. Omnino velim conferas C. Vick „Karneades' Kritik der Theologie bei Cicero und Sextus Empiricus“, Hermes 37 (1902).

quidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti?“ . . . § 88 „*Ne sit igitur sol, ne luna, ne stella: quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidimus*“.

Necessario igitur Epicureorum coniectura, qua deus et homo eandem habent formam, reicienda est, praesertim cum, si deis humana species sit, „*omnis cultus et curatio corporis sit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini*“ (§ 94).

Sed haec omnia sane dei natura indigna sunt.

Quodsi tamen Epicurei deis attribuant membra humana, ex altera autem parte usum eorundem membrorum deis, qui beatitudinis causa nil curant, abrogant, haec sententia cum secum ipsa pugnat tum maxime absurda est.

§ 92 „*omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverunt? Ne hoc quidem vos monet considerantis, quae sit utilitas quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? habebit igitur linguam deus, et non loquetur: dentis, palatum, faucis nullum ad usum . . . quae detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in deo propter pulchritudinem voltis*“.

Quodsi Epicurei deis formam humanam tribuunt, „*quod, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat, nec esse humana ullam pulchriorem*“ (I 76), sic respondent Academici (I 77): „*Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine pulchrius nil videbatur. sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? an putas ullam esse terra marique beluam, quae non sui generis belua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam anteferre censes figuram suae? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit,*

ut nihil pulchrius quam hominem putaret? Quid censes, si ratio esset in beluis, non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse¹⁾.

In universum autem Epicureorum doctrinae haec Cotta opponit (I, 77) „Omnino quis tam caecus in contemplandis rebus unquam fuit, ut non videret species istas hominum collatas in deos aut consilio quodam sapientium, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitae converterent, aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poetae pictores opifices. Erat enim non facile agentis aliquid et molientis deos in aliarum formarum imitatione servare“.

Quae de beluis hic legimus, statim nobis in memoriam revocant Xenophanis versus p. 8 laudatos¹⁾.

Quod autem popularem de dis opinionem et a sapientibus institutam et a poetis auctam esse Cotta dicit, partim ad Critiae doctrinam relegamur, qua hominum erga deos verecundia a sapientibus legumlatoribus inventa est, partim etiam ad Xenophanem, qui Homerum et Hesiodum populi opiniones corrupisse dixerat.

Atque Carneadem ab eis veteribus philosophis haec argumenta sumpsisse²⁾ facile crediderim.

Quamquam totum locum de quo agimus, si contemplamur, dubitari³⁾ potest, utrum Carneadis ipsius doctrina reddatur necne, quia hic iam extare videatur ratio quae-

1) Cf. Xenophanem (B 15): „ἀλλ' εἰ χεῖρας ἔχον βόες (ἵπποι τε) γὰρ λέοντες | ἢ γράφαι χεῖρεσσι καὶ ἔργα τελεῖν, ἅπερ ἄνδρες | ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι, βόες δὲ τε βουσὶν ὁμοίως | καί(κε) θεῶν ἰδέας ἔγραφον καὶ σώματ' ἐποίησαν | τοιάδ' οἷον περ καὶ οὗτοι δέμας εἶχον ἕκαστοι“. (v. etiam p. 8 h. diss.)

2) Cf. etiam Raoul Richter „Der Skeptizismus in der Philosophie“, Leipzig 1904, p. 8, 16; Goedeckemeyer, „Gesch. des griech. Skeptizismus“, p. 1.

3) Id quod fecit C. Vick, l. I. p. 231.

dam, quam a philosophis mediae Porticus demum ex-cultam esse videbimus.

Nam haud dubie in hac Carneadis argumentatione velut in cunabulis insunt tria theologiae genera¹⁾: Nam si Carneades disputat de viris sapientibus, qui humanam speciem in deos transtulerunt, meminimus generis civilis (γένους πολιτικοῦ), si disserit de poetis, qui superstitionem augent, indicari videtur γένος μυθικόν, quibus opponuntur verae de dis opiniones, quales philosophorum sunt propriae (γένος φιλόσοφον), quae tamen hic non defenduntur, sed tecte tantum commemorantur, ut illa genera refellantur.

Nihilo minus censeo hunc Ciceronis locum esse vindicandum Carneadi. Nam primum doctrina trium theologiae generum hic plena et solida non extat, quia γένος φιλόσοφον non per positionem profertur, dein ipsa Carneadis argumenta gravissima redeunt ad Critiam et Xenophanem, denique Panaetius, quem praedicasse tripartitam theologiam statim videbimus, etiam aliis in rebus Carneadea assumpsit²⁾.

CAPUT IV.

DE PANAETIO ET POSIDONIO.

§ 1.

DE TRIPARTITA THEOLOGIA.

Disseramus igitur nunc, unde haec de tribus theologiae generibus doctrina originem duxerit. Qua in quaestione proficiscendum est ab eis, quae Varro de hac re docuit.

1) Cf. etiam P. Wendland, Arch. G. Ph., 1888, p. 209.

2) Cf. Schmekel, Mittlere Stoa, p. 308 sqq.

Augustinus enim haec de Varronis triplici theologia profert (de civ. d. VI 5)

„Deinde ait (sc. Varro): *mythicon appellant, quo maxime utuntur poetae, physicon, quo philosophi, civile, quo populi*“.

Atque in primo theologiae genere inesse multa, quae contra dignitatem et naturam immortalium ficta sint, Varro affirmat: „*in hoc enim est, ut deos alius ex capite, alius ex femore sit, alius ex guttis sanguinis natus; in hoc, ut dii furati sint, ut adularint, ut servierint homini; denique in hoc omnia dis attribuuntur, quae non modo in hominem, sed etiam quae in contemptissimum hominem cadere possunt*“.

In altero theologiae genere de natura atque origine deorum philosophice quaeritur, „*an sempiterno fuerint dei, ex igni sint ut credit Heraclitus, an ex numeris ut Pythagoras, an ex atomis ut ait Epicurus. Sic alia, quae facilius intra parietes in schola quam extra in foro ferre possunt aures*“.

„*Tertium genus est, inquit, quod in urbibus cives, maxime sacerdotes nosse atque administrare debent; in quo est, quos deos publice sacra et sacrificia colere quemquam par sit*“.

Atque omnium harum trium theologiae disciplinarum „*prima maxime accommodata est ad theatrum, secunda ad mundum, tertia ad urbem*“. Addit Augustinus: „*Quis non videat, cui palmam dederit? Utique secundae, quam supra dixit esse philosophorum*“.

Quae cum ita sint, nascitur quaestio, unde Varro habuerit hanc doctrinam.

Atque hoc quidem constat in libris, qui placita philosophorum referunt, eam Stoicis tribui.

Velut confer illud Aetii, ubi haec de tripartita theologia leguntur (St. fr. II, 1009):

„*Διόπερ οἱ τὸν περὶ τῶν θεῶν παραδόντες σεβασμὸν διὰ*

τριῶν ἐξέσθησαν ἡμῖν εἰδῶν, πρῶτον μὲν τοῦ φυσικοῦ, δευ-
τερον δὲ τοῦ μυθικοῦ, τρίτον δὲ τοῦ τὴν μαρτυρίαν ἐκ τῶν
νόμων εἰληφότος. διδάσκεται δὲ τὸ μὲν φυσικὸν ὑπὸ τῶν
φιλοσόφων, τὸ δὲ μυθικὸν ὑπὸ τῶν ποιητῶν, τὸ δὲ νομικὸν
ὑφ' ἐκάστης ἀεὶ πόλεως συνίσταται“.

Adiungam Eusebii (praep. ep. IV prooem. p. 130):

„Ἐπειδὴ γὰρ τὸ πᾶν τῆς θεολογίας αὐτῶν εἶδος εἰς τρία
γενικώτερον διαιροῦσιν, εἷς τε τὸ μυθικόν, ὑπὸ τῶν ποιητῶν
τετραγῶδημένον, καὶ εἰς τὸ φυσικόν, τὸ δὴ πρὸς τῶν φιλοσόφων
ἐξευρημένον, εἷς τε τὸ πρὸς Varro (Aug. d. civ. d. VI 5):
τῶν νόμων διεκδικούμε- } „*Tertium genus est, quod in*
νον, ἐν ἐκάστῃ πόλει καὶ } *urbibus cives... nosse at-*
χώρᾳ πεφυλαγμένον“ } *que administrare debent*“.

Quam Aetii et Eusebii de tripartita theologia doc-
trinam redire ad illa Vetusta Placita, quae in Posidonii
schola nata esse Dielesius ostendit, apparet. Ex altera
parte autem tenendum est nullum vestigium apparere
huius doctrinae a veteribus Stoicis excultae.

Vel hinc se offert suspicio in media, quam dicimus,
Porticu eam inventam esse.

Panaetium enim tria theologiae genera excoluisse
apparere videtur ex illo Ciceroniano loco (Rep. I § 56),
qui iure Panaetio attribuitur¹⁾. Audi Ciceronis verba ipsa:

„sive haec ad utilitatem vitae consti-
tuta sunt a principibus rerum publi- } γένος πολιτικόν.
carum ... sive haec in errore imperi- }
torum posita esse et fabularum si- } γένος μυθικόν.
milium didicimus, audiamus communis }
quasi doctores eruditorum hominum, }
qui natura omnium rerum perve- } γένος φιλόσοφον.
stiganda senserunt omnem hunc mun- }
dum mente"

1) Cfr. Schmekel, l. l. p. 67/71; Alfred Gercke, Gercke-Norden
Einleitung in d. Altertumswiss. II, p. 361.

Etiam si hoc loco disputatur de regni origine, non de ipsa theologia, tamen primo obtutu videmus tria theologiae genera a Stoicis excolta hic nobis occurrere.

Atque Panaetium docuisse tria esse theologiae genera etiam inde firmatur, quod M. Scaevola Pont. Max., unus de Scipionum amicis, ad quos multum valuisse Panaetii auctoritatem constat, eandem praedicat theologiam tripartitam.

Is¹⁾ enim (Aug. de civ. d. IV 27) theologiam in partes tres dividit: „*unum a poetis, alterum a philosophis, tertium a principibus civitatis; primum genus nugatorium esse dicit, quod multa de dis fingantur indigna, secundum non congruere civitatibus, quod habeat aliqua supervacua, aliqua etiam, quae obsit populis nosse*“.

Unde viri docti iure concluderunt a Panaetio ad Scaevolam fluxisse illam doctrinam²⁾. Non minoris autem momenti est, quod etiam Posidonius, Panaetii discipulus, haec tria theologiae genera excoluisse videtur, id quod intellegitur cum ex Vetustis Placitis, quae redire ad Posidonium Dielesius censet, tum etiam ex Varronis doctrina, quam de theologia maxime ad Posidonium se applicasse constat. Id quod etiam R. Agahd³⁾ coniecit atque collatis Varronis (Aug. de civ. d. VI, 5) et Ciceronis (de nat. d. I, 42/43) locis ostendere studuit⁴⁾.

1) Cf. etiam Cudworth, „Systema intellectuale huius universi“, Jenae 1733, p. 522 sqq.

2) Cf. Wendland, Cultus, p. 139; Schmekel l. l. p. 446.

3) Cf. „Fl. Jahrb.“ Suppl. 24 p. 84/86, p. 92, p. 85 ann. 4.

4) Etiam si l. l. R. Agahdi coniectura, qua Ciceronis N. D. libri I, 42/43 redeunt ad Posidonium velut „*singularem fontem*“, teneri non potest (I 42/43 docet enim Epicureus sententias philosophorum non minus absurdas esse quam poetarum, magorum, vulgi. Itaque de Posidonio non cogitari potest; cf. etiam Hirzel, „Untersuchungen zu Ciceros philosoph. Schriften I, p. 4 sqq.), tamen ex Ciceronis loco apparet Zenonis Epicurei temporibus notam fuisse tripartitam illam theologiam.

Atque nunc meminerimus Carneadem a Xenophane et Critia profectum disputasse cultum deorum partim referri posse ad consilia sapientium et ad carmina poetarum.

Atque is quidem nihil de suo affirmare solebat; quid autem mirum, si Stoici, cum ei contra illa duo genera religionis popularis pugnanti adstipularentur, tertium genus ipsi adiciebant et pradicabant praeter illa duo genera extare tertium idque philosophicum?

Hoc igitur modo priscum illud sophistarum certamen, quo accurate opponebatur consuetudini (νόμος) natura (φύσις), compositum est ita, ut cultus patrii (νόμος apud sophistas; γένος μυθικόν et πολιτικόν) physicae atque verae rationi (φύσις apud sophistas; γένος φιλόσοφον) opponerentur.

Etsi autem per se intellegitur palmam dari philosophicae religioni, quam unusquisque vir philosophus recipit, tamen ab hominibus imperitis hae philosophorum opiniones removendae sunt, „ne quid detrimenti capiat res publica“. Nam si quis populo religionem a maioribus acceptam perturbabit, vulgus non habebit, quod faciat „indigestaque moles nititur in vetitum“.

Vix igitur dubitari potest, quin Panaetius hanc detriplici theologia doctrinam protulerit primusque in scholam Stoicorum introduxerit.

Nunc autem ostendam praeter simplicem theologiam tripartitam extare singularem quandam huius doctrinae formam, quam invenimus apud Varronem (Aug. d. civ. d. VI 6) „ea quae scribunt poetae, minus esse quam ut populi sequi debeant; quae autem philosophi plus quam ut ea vulgum scrutari expediat. Quae sic abhorrent, inquit, ut tamen ex utroque genere ad civiles rationes adsumpta sint non pauca. Qua re, quae erunt communia cum populis, una cum civilibus scribemus; e quibus maior societas debet esse nobis cum philosophis quam cum poetis“.

Unde habet Varro hanc singularem formam, qua ex

utroque theologiae genere ad civiles rationes non pauca adsumpta esse vult? A Scaevola eam mutuari non potuit, quia ille nonnisi meram deorum constituisse videtur segregationem¹⁾.

Qua de causa Zelleri²⁾ coniectura, qua Varro Scaevolae debet hanc doctrinam, abicienda est.

Est igitur quaerendum, utrum Varro ipse hanc singularem tripartitae theologiae formam invenerit an ex fonte quodam hauserit.

Id quod diiudicandum est Ciceronis loco, qui invenitur in altero „de natura deorum“ libro (II 63).

Cicero enim, qui inde a § 45/58 respicit deorum genus physicum (mundum et sidera), § 59 eo transit, ut deorum popularium turbam examinet, ac primo quidem §§ 60/62 alludere videtur ad genus civile (γένος πολιτικόν). Nam haec leguntur. (§ 60): *„Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine causa et a Graeciae sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt“*.

Quod attinet ad Graeciae sapientissimos, statim meminimus Critiae doctrinae, qua cultus deorum a sapientibus legumlatoribus instituti esse dicuntur (cf. Cic. de nat. d. I 77) = γένος πολιτικόν.

At Cicero non modo Graeciae sapientissimos, sed etiam maiores, qui pari modo deos constituisse dicuntur, commemorat, neque mirum est, quod §§ 60/62 tantum Romanorum deos publicos respicit.

§ 63 Cicero eo transit, ut non modo ex ratione legumlatorum popularem religionem ortam esse demonstret: *„Alia quoque ex ratione et quidem physica magna fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabulas poetis*

1) Cf. etiam Krahner „de M. Terentii Varronis antiquitatum rer. hum et div. libri XVI“, 1834 Halis, p. 6.

2) Cf. Zeller, Phil. der Griech. III 1 p. 596.

*suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt*⁴.

Haec si legimus, sine dubio de genere deorum mythico, quod maxime a poetis excultum est, cogitamus. Populares igitur deos partim e genere civili partim e genere mythico fluxisse Cicero indicat. Mirum autem est, quod hoc ipsum genus mythicum ita ad genus physicum refert, ut dicat physicis rationibus corruptis et male intellectis popularem de dis humana specie indutis opinionem natam esse¹).

Quodsi hanc doctrinam cum Varroniana comparamus, haec invenimus:

Varro tria genera theologiae unum iuxta alterum ponit, sed ad civiles rationes non pauca adsumpta esse docet.

Cicero physico generi duo reliqua sic opponit, ut genus civile et genus mythicum popularem religionem efficiant, ipsum vero mythicum e corruptione generis physici ortum esse dicat.

Invenimus igitur apud Varronem et Ciceronem rationem quandam, qua alterum genus ad alterum pertinere dicitur, etiamsi haud dubie in singulis rebus extant differentiae. Qua in re monendum est Varronis hic non tam interesse novam quandam doctrinae formam enuntiare quam constituere, quomodo de theologiae generibus disserere animum induxerit (*„quare, quae erunt communia cum populis, una cum civilibus scribemus“*), cum ratio a Cice-

1) Cf. II, 71: *„Sed tamen is fabulis spreitis ac repudiatis deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres per maria Neptunus alii per alia, poterunt intellegi qui qualesque sint,“* quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit. quos deos et venerari et colere debemus. cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura integra incorrupta et mente et voce veneremur. non enim philosophi solum verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt“.

rone prolata, qua corruptione generis physici (διαστροφῇ) mythicum genus ortum est, ad Posidonii de gliscente humanae gentis corruptione¹⁾ opinionem optime quadret, quem etiam alibi in N. D. II Cicero sequitur²⁾.

Qua de causa iam apud Posidonium illam rationem, quae genus mythicum ex genere physico deducere studet, extitisse verisimile est. Hoc unum tamen constat Posidonium nosse haec tria theologiae genera.

§ 2.

DE IDOLOLATRIA.

Ut mediae Porticus de idololatria sententias perquiram, iterum a Varrone proficiscar.

1) Cf. M. Pohlenz, comm. ad Cic. Tusc. I, 26—35, p. 61. (St. fr. III 228 sqq.)

2) Cf. praeter alios P. Wendland, Arch. G. Ph. 1888, p. 294/6. Schoemann (ed.) p. 17. Ex altera autem parte, quoniam §§ 45/72 (§ 63) Cicero alludit ad singularem theologiae tripartitae formam Varronis persimilem et Ciceronis etymologiae latinae (§§ 66/68) aliqua ex parte conspirant cum Varronis, per se potest excogitari Ciceronem in hoc altero „de natura deorum“ libro praeter Posidonium pendere a Varrone.

Sed quoniam Varronis etymologiae latinae tantum ex parte cum Ciceronis conspirant [§§ 66/68 decem Ciceronis etymologiae latinae partim distant a Varronis partim omnino apud Varronem desiderantur, cum nonnullae etymologiae Ciceronis congruant cum Varronis ut § 66. Iuno > iuvare = Varro „de lingua latina“ (ed. Goetz-Schoell) V 67, p. 21

§ 66 Portunus > portu = Varro l. l. VI 19, p. 65

§ 67 Ceres > gerere = „ „ „ V 64, p. 21

§ 68 Sol ... quia solus apparet = „ „ „ V 68, p. 22

§ 68 Luna a lucendo = „ „ „ V 68, p. 22],

vix Varro fons Ciceronis putari potest, sed potius omni ex parte prae se fert speciem veritatis Varronem et Ciceronem in singulari tripartitae theologiae forma pendere a Posidonio.

Initium faciat illud Augustini:

de civ. d. IV 31

„Quid ipse Varro, cum ad deos colendos multis locis velut religiosus hortetur, nonne ita confitetur non se illa iudicio suo sequi, quae civitatem Romanam instituisse commemorat, ut, si eam civitatem novam constitueret, ex naturae potius formula deos nominaque eorum se fuisse dedicaturum non dubitet confiteri?

Sed iam quoniam in vetere populo esset, acceptam ab antiquis nominum et cognominum historiam tenere, ut tradita est, debere se dicit et ad eum finem illa scribere ac perscrutari, ut potius eos magis colere quam despiciere vulgus velit“.

Varro igitur summo in loco physicum genus (ex naturae formula) ponit, cuius tamen subtiles opiniones a vulgo non recte concipi possunt (cf. Aug. de civ. d. VI 5, VI 6).

Qua de causa defendere atque tueri studet genus civile atque inprimis cultus a maioribus acceptos populo servare vult.

Atque hanc esse medicae Porticus philosophorum doctrinam inde concludi potest, quod in universum Varro de theologia Stoicos sequitur, dein quod Varronis sententia optime congruit cum Ciceronis (N. D. II 71: „sed tamen is fabulis spretis ac repudiatis deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres per maria Neptunus alii per alia, poterunt intellegi qui qualesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit. quos deos et venerari et colere debemus“), quem hic a Posidonio pendere constat.

In eodem capite Augustinus addit:

de civ. dei IV 31.

„Ego ista conicere putari debui (sc. Varronem vulgo non omnia aperire), nisi evidenter (sc. Varro) alio loco ipse diceret de religionibus loquens multa esse vera, quae

non modo vulgo scire non sit utile, sed etiam tametsi falsa sunt, aliter existimare populum expediat, et ideo Graecos teletas ac mysteria taciturnitate parietibusque clausisse. Hic certe totum consilium prodidit velut sapientium, per quos civitates et populi regerentur“.

Augustinus (de civ. d. IV 27) affirmat: „*Expedire igitur existimat* (sc. Scaevola) *falli in religione civitates. Quod dicere etiam in libris rerum divinarum Varro ipse non dubitat“.* Scaevolam autem ipsum Panaetii auctoritate ductum esse facile credimus. Quin etiam multo gravius eandem defendere studet opinionem Varro, cum affirmat (Sent. Varr. 99 = frgm. 10b. Rer. div. lib. I, ann., p. 146 R. Agahd Fl. Jahrb. Suppl. 24): „*Dum vulgus colat iustitiam nil interest, utrum vera praedices“* et (Sent. Varr. 101 = R. Agahd l. l. frgm. 10b) „*Multa scit sapiens, quae cum nemine contulit“.*

Quas ad sententias, in quibus nititur theologia civilis, illustrandas, illud Augustini (d. civ. d. IV 27) usui est, ubi Scaevola Varrone consentiente cum alia tum maxime haec vulgus nescire vult: „*quod eorum, qui sint dei, non habent civitates vera simulacra, quod verus deus nec sexum habet nec aetatem nec definita corporis membra“.*

Scaevola igitur et Varro cum totum genus civile theologiae, etsi multa falsa continent, tum idololatriam, etsi simulacra deorum vera non sunt, ita defendunt, ut dicant vulgo usui esse opiniones deorum habere non veras.

Quam doctrinam eos a Panaetio accepisse, etsi certo dici non potest, tamen nihil obstat, quominus hoc credamus. Nam et illum in tota sua doctrina ea respexisse, quae rei publicae utilitas flagitaret, notum est, et certe, quae Varro de vero deo profert, plane cum Stoica doctrina congruunt.

Aug. de civ. d. IV 31.

„*Dicit etiam auctor acutissimus atque doctissimus* (sc.

Varro), quod hi soli ei videantur animadvertisse, quid esset deus, qui crediderunt eum esse animam motu ac ratione mundum gubernantem⁴.

Quo cum loco conferendi sunt hi:

Aug. de civ. d. VII 6) „Dicit (sc. Varro) deum se arbitrari esse animam mundi, quem Graeci vocant κόσμον et hunc ipsum mundum esse deum⁴.

Adde, quod hoc fragmentum praebet (R. Agahd l. l. I frgm. 12 b p. 148): „unde et Varro ignem mundi animam facit, ut perinde in mundo ignis omnia gubernet, sicut animus in nobis“.

Denique velim conferas illud Augustini (d. civ. d. IV 11): „hi omnes dii deaeque sit unus Iuppiter sive sint, ut quidam voluit, omnia ista partes eius sive virtutes eius sicut eis videtur, quibus eum placet esse mundi animum, quae sententia velut magnorum multumque doctorum est“.

Restat, ut illi loci componantur cum his opinionibus vere Stoicis. I (Sext. Emp. IX 119. adv. math., cf. etiam St. fr. II, 1016) „Ἐν παντὶ πολυμερεῖ σώματι καὶ κατὰ φύσιν διοικουμένῳ ἔστι τι τὸ κυριεῦον (= ἡγεμονικόν). Καθὼ καὶ ἐφ' ἡμῶν μὲν ἡ ἐν καρδίᾳ τοῦτο τυγχάνειν ἀξιοῦται ἢ ἐν ἐγκεφαλῇ ἢ ἐν ἄλλῃ τινὶ μέρει τοῦ σώματος, ἐπὶ δὲ τῶν φυτῶν οὐ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἀλλ' ἐφ' ὧν μὲν κατὰ τὰς ῥίζας, ἐφ' ὧν δὲ κατὰ τὴν κόρυν, ἐφ' ὧν δὲ κατὰ τὸ ἐγκάρδιον. Ὡστε ἐπεὶ καὶ ὁ κόσμος ὑπὸ φύσεως διοικεῖται πολυμερὲς καθεστὼς, εἴη ἂν τι ἐν αὐτῷ τὸ κυριεῦον καὶ τὸ προκαταρχόμενον τῶν κινήσεων. οὐδὲν δὲ δυνατόν εἶναι τοιοῦτον ἢ τὴν τῶν ὄντων φύσιν, ἥτις θεός ἐστιν“.

II

Cic. (d. nat. d. I § 39): (Chrysippus Stoicus:) (St. fr. II, 1077) „ipsamque mundum deum dicit esse, eius animi fusionem universam (= anima mundi)“.

III

(St. fr. I, 171)

Cic. Acad. I 11: (Zeno) „statuebat ignem esse ipsam naturam (sc. dei)“; Diog. La. VIII 156 (St. fr. I, 171) „δοκεῖ δὲ

αὐτοῖς τὴν μὲν φύσιν εἶναι πῦρ τεχνικὸν ὁδῶ βαδίζον εἰς γένεσιν, ὅπερ ἐστὶ πνεῦμα πυροειδὲς καὶ τεχνοειδές“.

Atque illis locis hoc cum loco (d. civ. d. IV 31) coniunctis iam nemo dubitabit, quin Varroniana dei opinio fuerit vere Stoica.

Atque cum hac de vero deo opinione optime congruunt, quae secundum Posidonium Cicero N. D. II 71 profert: „*Cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura integra incorrupta et mente et voce veneremur*“.

Peiorem vero eum cultum, quo homines simulacra donis venerentur a Posidonio existimari manifestum est.

Atque nunc accedam ad hunc Augustini locum:

De civ. d. IV 31.

„*Dicit etiam (sc. Varro) antiquos Romanos plus annos centum et septuaginta deos sine simulacro coluisse. Quod si adhuc, inquit, mansisset, castius dii observarentur*“. Cui sententiae suae testem adhibet inter cetera etiam gentem Iudaeam; nec dubitat eum locum ita concludere, ut dicat, qui primi simulacra deorum populis posuerunt, eos civitatibus suis et metum dempsisse et errorem addidisse, prudenter existimans deos facile posse in simulacrorum stoliditate contemni. Quod vero non ait *errorem tradiderunt*, sed *addiderunt*: iam utique fuisse etiam sine simulacris vult intellegi errorem“.

Qui locus prae ceteris omni ex parte dignus est, qui quam diligentissime excutiatur.

Itaque etiam Varro in ea sententia est, ut cultum deorum simulacris carentem castiorem esse dicat talemque cultum apud complures olim fuisse addit. Inter quos etiam Romanos fuisse affirmat, qui plus annos centum et septuaginta deos sine simulacro coluisse dicuntur.

Unde Varro hunc certum numerum constituit?

Sine dubio certi cuiusdam regis Romanorum tempora

indicare volebat. Etsi autem anni, qui singulis regibus a rerum scriptoribus tribuebantur, paululum variant, secundum ea, quae Leutze¹⁾ exposuit, mihi certum videtur Varronem ita annos computasse, ut Tarquinius Priscum inde ab anno a. u. c. CXXXVII usque ad CLXXV regnasse statueret.

Elucet igitur Varronianum illud, „plus CLXX annos“ spectare ad Tarquini Prisci tempora.

Cum vero Varro verbis expressis admoneat plus CLXX annos²⁾ simulacra non culta esse, ad certum atque definitum Tarquini Prisci tempus alludere debet.

Quid tandem Tarquinio Prisco regnante tanti fuit ponderis, ut Varro hac cum re idololatriam coniungere posset?

Ad hanc quaestionem solvendam illam Plinii narrationem afferre utile est. (Plin. n. h. XXXV § 157): „Varro tradit praeterea elaboratam hanc artem Italiae et maxime Etruriae, Vulcam Veis accitum, cui locaret Tarquinius Priscus Iovis effigiem in Capitolio dicandam; fictilem eum fuisse et ideo miniari solitum“³⁾.

Sine dubio Varro cogitat de templo Capitolino⁴⁾, quod Tarquinius Priscus bello Sabino in ipsa pugna Jovi vovit.

Nam secundum communem illius aetatis opinionem Tarquinius Priscus illud vovit (Cic. de rep. II 20,

1) Cf. Leutze, „Die römische Jahrählung“. Tübingen 1909, p. 286/87.

2) De Plutarchi fonte Varroniano cf. appendicem huius capituli p. 64 sqq.

3) Ad totum locum cf. etiam Münzer „Beiträge zur Quellenkritik des Plinius“ (1897) p. 263/64.

4) Cf. etiam Wissowa, „Rel. u. Cult d. Römer“, 1912² p. 32; Preller, Röm. Mythologie, I p. 105 ann. 1; ib. p. 143/44. Kettner, „Varronische Studien“, p. 57.

Adiunge Liv. I 38, 55; Dionys. III 69: <Tarquinius Priscus> τὸν μὲν οὖν λόφον, ἐφ' οὗ τὸ ἱερὸν ἔμελλεν ἰδρύεσθαι <praeparavit>.

36), Superbus aedificavit (Cic. rep. II 24, 44). Haec enim leguntur: I (Cic. rep, II, 20, 36) <Tarquinius Priscus> „*aedemque in Capitolio Iovi optimo maximo bello Sabino in ipsa pugna vovisse faciendam*“⁴. II (Cic. rep. II 24, 44) „*nam et omne Latium bello devicit* <Tarquinius Superbus> *et Suessam Pometiā urbem opulentam refertamque cepit et maxima auri argentique praeda locupletatus votum patris* (sc. T. Prisci) *Capitolii aedificatione persolvit*“.

Haec si comparamus cum Augustini loco (de civ. d. IV 31), vix dubitare possumus, quin numerus CLXX annorum inde natus sit, quod Varro ex annalibus compererat a. u. c. anno CLXX Tarquinius Priscus templum Capitolinum vovisse atque eodem tempore Vulcam arcessivisse, qui paulo post effigiem Iovis faceret.

Quae cum ita sint, nascitur quaestio, utrum Varro primus docuerit puram vetustissimorum temporum venerationem dei postea corruptam esse idololatria ab Etruscis accepta necne. Quoniam omnia Tertulliani testimonia, quae spectant ad Etruscos Romam Graecorum idololatriam transferentes (Apol. c. XXV; de id. c. III) haud dubie redeunt ad Varronem¹⁾, haec testimonia nullius iam esse possunt momenti.

Paulo magis nos adjuvant illi loci Ciceroniani (de rep. II 34/6), ubi Cicero verbis expressis affirmat regem Tuscum Tarquinius <Superbum> Romam transtulisse Graecorum mores atque instituta:

§ 34: „*Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam disciplina doctior facta esse civitas: influxit enim non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium*“.

Elucet igitur Varronem et Ciceronem iisdem fere

1) Cf. R. Agahd I. I. p. 64/70; R. Heinze, Tertullians „Apologetic..m“, p. 423.

sententiis imbutos fuisse, quae haud dubie ex uno atque eodem fonte fluxerunt.

Quod autem Cicero Graeciam nominat, Varro Tuscus, inde explicatur, quod Damaratus, Tarquinius-pater, Corintho in Etruriam venisse dicebatur ¹⁾.

Quodsi quaerimus, cui uterque sua debeat, proficiscendum est a Müllenhoffi observationibus (Deutsche Altertumskunde (1906. 2. Abdr.) II p. 177 sqq.; 303 sqq. (p. 320)), quas retractavit P. Wendling ²⁾.

Secundum has observationes omnibus viris doctis, quantum video, comprobatis, Diodori V 25/40, Strabonis narratio (220 c), Athenaei verba (p. 273 f.) utique redeunt ad Posidonium.

Diodor. (V 40)	Strabo (220 c)	Athen. (273 f.)
„ὦν (sc. Τυρ- ρηνῶν) τὰ πλεῖ- στα Ῥωμαῖοι μι- μνήσκονται καὶ πρὸς τὸ κάλλιον αὐξήσαντες μετῆ- νέγκαν ἐπὶ τὴν ἰδίαν πολιτείαν. γράμματα δὲ καὶ φυσιολογίαν καὶ θεολογίαν ἐξε- πύνησαν ἐπὶ πλέον“.	„λέγεται δὲ καὶ ὁ θριαμβικὸς καὶ ὕπατικὸς καὶ ἀ- πλῶς ὁ τῶν ἀρ- χόντων ἐκ Ταρ- κυνίων δεῦρο μετενεχθῆναι καὶ ῥάβδος καὶ πελέ- κεις καὶ σάλπιγγες καὶ ἱεροποιεῖαι καὶ μαντικὴ καὶ μουσικὴ, ὅση δὲ μουσικὰ χρῶνται Ῥωμαῖοι“.	„ἔλαβον δὲ καὶ παρὰ Τυρ- ρηνῶν τὴν σταδίαν μάχην φαλαγγιδὸν ἐπιόντων ... καὶ ἄλλα δὲ παρ’ ἄλλων μαθόντες ἄμεινον ἐπεξεργάσαντο. μιμη- σάμενοί τε κατὰ πάντα τὴν Λα- κεδαιμονίων πολιτείαν διεστή- ρησαν αὐτὴν μᾶλλον ἢ ἐκείνοι. Νῦν δὲ τὴν ἐκλογὴν τῶν χρη- σίμων ποιούμενοι παρὰ τῶν ἐναντίων συναποφέρονται καὶ τὰ μοχθηρὰ ζηλώματα. πά- τριος μὲν γὰρ ἦν αὐ- τοῖς, ὥς φησι Ποσειδών-

1) Cf. Plin. n. h. XXXV, 152, ubi haec leguntur: „Sunt qui in Samo primos omnium plasticen invenisse Rhoeum et Theodorum tradant multo ante Bacchiadas Corintho pulsos, Damaratum vero ex eadem urbe profugum, qui in Etruria Tarquinium regem populi Romani genuit, comitatos fictores Euchira, Diopum, Eugræmmum, ab iis Italiae traditam plasticen“.

2) Cf. Hermes XXVIII, p. 339 sqq.

νιος, καρτερία καὶ λιτὴ
δίαιτα καὶ τῶν ἄλλων τῶν
πρὸς τὴν κτῆσιν ἀφελῆς καὶ
ἀπερίεργος χρήσις
ἔτι δὲ εὐσέβεια μὲν θαυ-
μαστὴ περὶ τὸ θαυμά-
σιον“.

Quos locos ad unum fontem redire, quem Posidonii librum fuisse ex Athenaeo apparet, manifestum est. Ille igitur docuit (secundum Diodorum) theologiam et (secundum Strabonem) ἱεροποιίαν et μαντικὴν Romanos accepisse a Tuscis.

Quid autem sibi vult, quod Athenaeo teste secundum Posidonium veteris religionis atque pietatis puritas hac ipsa re corrupta est?

Id quod nullo alio modo explicari potest nisi ita, ut statuamus Posidonium quoque cultum deorum sine simulacris pluris aestimasse quam idololatriam, id quod iam antea e Ciceronis loco (N. d. II, 71) conclusimus (p. 54 h. d.).

Quam ad Posidonii sententiam illustrandam advocanda sunt haec testimonia. Cicero enim, quem in primo Tusculanarum disputationum libro pendere a Posidonio nunc inter omnes fere viros doctos¹⁾ constat, haec verba e Posidoniana mente facit:

Tusc. I § 66 „Nec vero deus ipse, qui intellegitur a nobis, alio modo intellegi potest nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretionē mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praediā motu sempiterno“. Adjunge haec verba, quae Pohlenz²⁾ iure censet vere Posi-

1) Cf. Schmekel, „Mittlere Stoa“, p. 132 sqq. Corßen, „De Posidonio Rhodio M. Tulli Ciceronis in libro I Tusculanarum disputationum et in Somnio Scipionis auctore“, Bonn 1878, M. Pohlenz, Comm. zu Ciceros Tuskulanen p. 31/32.

2) l. l. p. 91.

doniana: § 70 „*Sic mentem hominis, quamvis eam non videas, ut deum non vides, tamen ut deum agnoscis ex operibus eius sic ... vim divinam mentis agnoscito*“
 § 70 „*illud modo videto, ut deum noris, etsi eius ignores et locum et faciem, sic animum tibi tuum notum esse debere*“.

Vel etiam conferri potest Ciceronis N. D. II § 70: „*Videtisne igitur, ut a physicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commenticios et fictos deos? quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene anilis*“.

Quo cum loco Ciceroniano optime congruit illud Augustini (d. civ. d. IV 31), ubi Varro dicit eos, qui primi idolorum cultum instituissent, et metum dempsisse et errorem „*addidisse*“¹⁾.

Sed ad quem errorem alludit Varro? Ni fallor, error in eo ipso positus est, quod deos humana forma praeditos esse tum crediderunt²⁾, qui tamen error auctus est institutione idololatriae.

Quod tamen attinet ad verba „*metum dempsisse*“, hic sensus subesse videtur: Institutione idololatriae metus deorum, qui conspici non possunt, necessario removetur³⁾.

1) „*non tradidisse*“, id quod Augustinus explicat verbis „*iam utique fuisse etiam sine simulacris vult intellegi errorem*“. (l. l.)

2) Cf. etiam Cic. N. D. II, 63.

3) Praeterea toto in hoc loco Varroniano inesse videtur aliquid opprobrii. Nam facile dei in simulacrorum stoliditate possunt contemni, id quod Varro planius describit fragmento ab Arnobio servato (Adv. nat. VII 1 = I frgm. 30): Arnobius enim interrogatus, num sacrificia omnino non facienda essent, non sua, sed Varronis respondet sententia. „*Nulla, quia dei veri neque desiderant ea neque deposcunt, ex aere autem facti, testa, gypso vel marmore multo minus haec curant: carent enim sensu; neque ulla contrahitur, si ea non feceris, culpa, neque ulla, si feceris, gratia*“.

Tecte igitur Varro hic idololatriae vitium attingens ad simulacrorum alludit stoliditatem.

Atque ipsum Critiam ad populos coercendos hunc ipsum metum deorum, qui cerni non possent, a sapientibus legumlatoribus esse inventum docuisse iam supra ostendimus (p. 12 h. d.).

Quibus locis perlustratis dubitari non potest, quin Posidonius censuerit idololatriam non esse perfectam atque absolutam cultus formam.

Deinde iam dudum ipsum illum Varronis locum, a quo profecti sumus (Aug. d. civ. d. IV 31), Reitzensteinius ad Posidonium¹⁾ rettulit, cum eum cum Strabone (p. 760) compararet²⁾.

Varro (Aug. d. civ. d. IV 31)

„Dicit etiam <Varro> antiquos Romanos plus annos centum et septuaginta deos sine simulacro coluisse: >Quodsi, inquit, adhuc mansisset, castius dii observarentur. Cui sententiae suae testem adhibet inter cetera etiam gentem Iudaeam“.

Strabo (p. 760)

„ἔφη γὰρ ἐκείνος καὶ ἐδίδασκεν (sc. Moses) ὥς οὐκ ὀρθῶς φρονοῦν οἱ Αἰγύπτιοι, θηρίοις εἰκάζοντες καὶ βοσκήμασι τὸ θεῖον, οὐδ' οἱ Λίβυες, οὐκ εὖ δὲ οἱ Ἕλληγες ἀνθρωπομόρφους τυποῦντες. εἴη γὰρ ἐν τούτῳ μόνον θεὸς τὸ περιέχον ἡμᾶς ἅπαντας καὶ γῆν καὶ θάλασσαν, ὃ καλοῦμεν οὐρανόν“.

Atque ex hoc ipso loco Varroniano hausisse videtur Tertullianus, qui haec verba de idolorum stoliditate facit (Apol. XXV) „Sed qui (sc. dei) nihil sentiunt tam impune laeduntur quam frustra coluntur“.

Quodsi Tertullianum initio capituli XXV de institutione simulacrorum a Varrone pendere constat (cf. Heinze, Apologeticum, p. 423), omni ex parte concludere possumus nonnullis versibus post, ubi inveniuntur verba modo laudata, Tertullianum ex eodem hausisse fonte Varroniano.

1) Atque Posidonium ex Hecataeo (Diod. 40, 3 sqq.: ἀγαλμα δὲ θεῶν τὸ συνῆλον οὐ κατεσκευάσασκε (sc. Moses) διὰ τὸ μὴ νομίζειν ἀνθρωπομόρφον εἶναι τὸν θεόν, ἀλλὰ τὸν περιέχοντα τὴν γῆν οὐρανὸν εἶναι θεόν καὶ τῶν ὅλων κύριον“) desumpsisse doctrinam, qua Iudaei spiritualiter deum coluisse dicuntur, Pohlenz ostendit (Gö. Gel. Anz. (1913), p. 641).

2) Cf. „Zwei religionsgesch. Fragen“, p. 77; a Strabone (p. 764) Posidonius ipse laudatur.

νὸν καὶ κόσμον καὶ τὴν τῶν ὄν-
των φύσιν· τοῦτου δὴ τις ἂν εἰ-
κόνα πλάττειν θαρρήσειε νοῦν ἔχων
ὁμοίαν τινὶ τῶν πορ' ἡμῖν; ἀλλ'
ἔἴη δεῖν πᾶσαν ξοανοποιῖαν“.

Quid igitur mirum Varronem, quem ceteroquin per-
multa debere Posidonio constat, eandem adhibuisse rationem
Posidonianam, qua Romani pariter atque Judaei vetustis-
sima aetate deum sine idolis adorasse dicantur?

Atque sane „Varro deum Judaeorum Jovem putavit nil
interesse censens, quo nomine nuncupetur, dummodo eadem
res intellegatur“ (I frgm. 58 b. Ag.). Hoc concludere potuit
Varro, quod credidit „hunc <Jovem> etiam ab his coli, qui
unum deum solum sine simulacro colunt, sed alio no-
mine nuncupari“ (Aug. d. civ. d. IV 9).

Atque hanc ipsam Varronis de uno deo sententiam
redire ad Stoicos facile intellegitur ex hoc fragmento
(St. fr. II 1021): „εἶναι δὲ τὸν μὲν δημιουργὸν τῶν ὄλων καὶ
ὥσπερ πατέρα πάντων, κοινῶς τε καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ τὸ διῆκον
διὰ παντός, ὃ πολλαῖς προσηγορίαις προσονομάζεται
κατὰ τὰς δυνάμεις“.

Hunc in conexum inseram illud Servii, quem tamen
ad Varronem redire constat: (Serv. ad Georg. I 1) „Stoici
dicunt non esse nisi unum deum et unam potestatem, quae
pro ratione officiorum nostrorum variis nominibus
appellatur“.

Itaque iam Posidonius non modo deum mente sola
colendum esse statuit, sed, ut apud alias gentes, sic apud
Romanos priscis temporibus deum sine simulacro cultum
esse putavit, atque idololatriam temporibus demum Tar-
quinii Prisci ex Etruria translata esse censuit. Varro
autem eum secutus accuratius tempus eruere studuit, quo
idololatria ex Etruria assumpta sit. Templum autem
votum esse, cum anno a. u. c. CLXX sibi persuasisset,

primum Jovis simulacrum paulo post Romae factum esse statuit.

Cum capite modo tractato (Aug. de civ. d. IV 31) quodam modo cohaeret hic Augustini locus, ubi Varro haec profert (de civ. d. VII 5):

de civ. d. VII 5.

„Sed ipsorum potius interpretationes physicas audiamus, quibus turpitudinem miserrimi erroris velut altioris doctrinae specie colorare conantur. Primum eas interpretationes sic Varro commendat, ut dicat antiquos simulacra deorum et insignia ornatusque finxisse, quae cum oculis animadvertissent hi, qui adissent doctrinae mysteria, possent animam mundi ac partes eius, id est deos veros, animo videre; quorum qui simulacra specie hominis fecerunt, hoc videri secutos, quod mortalium animus, qui est in corpore humano, simillimus est immortalis animi; tamquam si vasa ponerentur causa notandorum deorum et in Liberi aede oenophorum sisteretur, quod significaret vinum, per id quod continet id quod continetur; ita per simulacrum, quod formam haberet humanam, significari animam rationalem, quod eo velut vase natura ista soleat contineri, cuius naturae deum volunt esse vel deos“.

Varro, cum praecedente loco (de civ. d. IV 31) imaginum cultum improbaverit, loco nunc allato (de civ. d. VII 5) hunc iam institutum idolorum patrium cultum excusare vel potius aliquid veri ex hoc simulacrorum vitio enucleare atque evolvere studet.

Idola enim a sapientibus viris instituta esse dicit, ut essent symbola, quae sane imperiti pro veris deorum simulacris habent.

Atque duabus causis commotus imaginum admittit cultum Varro. Primum enim monet idola esse animae mundi et veri dei symbola, dein docet humanam formam esse prae ceteris pulcherrimum dei symbolum.

Quodsi Varro animam mundi putat deum, haud dubie

vestigia premit Stoicorum, quos hanc excoluisse rationem iam ostendi (p. 53).

Sed etiam de altera causa, qua commotus Varro idola concedit et excusat, iam Stoici disputabant perscrutati, cur dei putarentur ἀνθρωποειδεῖς. (St. fr. II, 1009): „ἀνθρωποειδεῖς δ' αὐτοὺς (sc. deos) ἔφασαν ἄνθρωποι εἶναι, διότι τῶν μὲν ἀπάντων το θεῖον κυριώτατον, τῶν δὲ ζώων ἄνθρωπος κάλλιστον καὶ κεκοσμημένον ἀρετῇ διαφόρως κατὰ τὴν τοῦ νοῦ σύστασιν. τοῖς οὖν ἀριστεύουσι τὸ κράτιστον ὁμοίως καὶ καλῶς ἔχειν διανοήθησαν“.

Varronem igitur utique Stoicorum¹⁾ partes esse secutum manifestum est.

Vidimus igitur philosophos mediae Porticus docuisse deum esse animam neque humana specie putandum, id quod tamen nonnisi eruditi possent intellegere viri. Qua de causa Panaetius tria theologiae genera eo excoluit consilio, ut cultus patrios vulgo concederet et in firmo poneret fundamento atque excusaret.

Ex altera parte Posidonium praedicasse singularem triplicis theologiae formam, qua ex genere mythico et physico ad civilem theologiam non pauca adsumpta sunt, verisimile est. Quem pariter atque Panaetium censuisse γένος φιλόσοφον solum esse verum constat.

Atque hoc ipsum genus philosophicum Posidonius vindicat vetustissimis temporibus, quibus homines habuisse putabat dei notiones nondum corruptas. Nam antiquitas „quo propius aberat ob ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse, quae erant vera, cernebat“ (Cic. Tusc. I § 26). Haec autem dei veneratio mere spiritualis secundum Posidonii doctrinam ut apud Judaeos ita etiam apud Romanos primo vigeat, at postea corrupta est idololatria ab Etruscis accepta.

1) Epicureos eadem docuisse iam supra commemoravi (p. 26, 40 sqq).

APPENDIX.

QUAE RATIO INTERCEDAT INTER VARRONIS ET PLUTARCHI
DE IDOLIS SENTENTIAS ¹⁾.

Supra conclusimus Varronem primum spatium, quo sine simulacris dei culti esse dicuntur, ita constituisse, ut plus CLXX annorum esset.

Contra quam opinionem fortasse proferri potest, quod apud Plutarchum (de Numae vita, c. 8) fere eadem doctrina atque fere idem numerus invenitur.

Nam quod hic ipsum numerum CLXX (v. N., c. 8: „οὐδ' ἦν παρ' αὐτοῖς οὔτε γραπτὸν οὔτε πλαστὸν εἶδος θεοῦ πρότερον, ἀλλ' ἐν ἑκατὸν ἑβδόμηχοντα τοῖς πρώτοις ἔτρεσι ναοὺς μὲν οἰκοδομοῦμενοι, ἄγαλμα δὲ οὐδὲν ἔμμορφον ποιούμενοι διastέλουν“), apud Varronem „plus CLXX annos“ (Aug. de civ. d. IV 31) legimus, facile inde explicari potest, quod Plutarchus neglegentius rem refert.

Plutarchum autem in eo capite non a Varrone pendere inde concludendum videtur, quod Plutarchus toto loco, de quo agimus, affirmat Numam fuisse Pythagorae discipulum comparatque Pythagorae atque Numae mores congruentes, cum Varro ipse verbis expressis doceat Pythagoram post Numam fuisse.

Haec enim contendit Varro: (Aug. de civ. d. VII 35) „quod genus divinationis Varro a Persis dicit allatum, quo et ipsum Numam et postea Pythagoram philosophum usum fuisse commemorat“.

Quem vero secutus Romanorum mores atque instituta ad Pythagoram rettulerit, Plutarchus ipse, ut M. Pohlenz

1) Etiamsi saepius viri docti (Ambrosch „Studien u. Andeutungen“ p. 6 ann. 21; Detlefsen „de arte Romanorum antiquissima“, Programm Schleswig/Holstein 1897 p. 3; Kettner „Varronische Studien“ p. 57) monuerunt Plutarchum pendere in idololatria Romanorum describenda a Varrone, tamen illa quaestio denuo me quidem iudice paullo subtiliore disputatione digna esse videtur.

monuit¹⁾, indicat, cum dicit (c. 8) „οἱ τὸν ἄνδρα τῷ ἀνδρὶ συνοικεῖοντες“, quae verba sine dubio optime concinunt cum illis quaest. Rom. 10 (p. 266 E) „ἢ ὡς Κάστωρ λέγει τὰ Ῥωμαϊκὰ τοῖς Πυθαγορικῶς συνοικεῖων²⁾“.

Castore Rhodio igitur auctore Plutarchus Numam Pythagorae discipulum fuisse contendit. Unde res ipsa ferre videtur, ut etiam spatium illud (plus) CLXX annorum iam ante Varronem a Castore relatam esse credamus. Id quod eo facilius fieri potest, quia Castor Tarquinio Prisco eosdem annos atque Varro tribuisse videtur³⁾.

At hanc rationem falsam esse videbimus, si conexum sententiarum in Plutarchi cap. 8 diligentius examinaverimus.

Plutarchus enim § 8 ita rem instituit, ut (secundum Castorem) referat, quae Numa Pythagoram secutus novaverit. Inter cetera autem commemorat Numae interdictum, quo Romani vetiti sunt deos specie aut hominum aut bestiarum praeditos putare (νομίζειν). Subito autem addit etiam antiquos Romanos omnino primis CLXX annis idola non coluisse (οὐδ' ἦν παρ' αὐτοῖς . . . εἶδος θεοῦ πρότερον, ἀλλ' ἐν ἑκατὸν καὶ ἑβδομήκοντα τοῖς πρώτοις ἔτεσιν κτλ.).

Quam rem plane ab antecedenti Plutarchi disputatione discrepare manifestum est, qua quid Numa demum secundum Pythagoreos instituerit, audivimus. Quae enim hic dicuntur, non ad ea tempora tantum spectant, quae post Numam fuerunt, sed ad CLXX annos, qui inde ab

1) Cf. Gött. Gel. Anz. (1913) p. 640; vindicat vir doctus totum hoc caput Castori.

2) Cf. etiam Buchmann „de Numae fabula“ diss. Leipzig 1912, p. 13.

3) Eusebius testatur in primo chronicorum libro (c. 47/48) Dionysii Halicarnassensis tabulam congruere cum Castoris. Quoniam autem secundum Dionysii aeram Tarquinius Priscus regnavit inde ab a. CXXXVII usque ad CLXXV, idem regnandi tempus Castor Tarquinio Prisco attribuisse debet.

urbe condita atque Romuli regno fuerunt (τοῖς πρώτοις ἔτεσιν).

Praeterea, quoniam Plutarchus Numae interdictum tractat, quid omnino sibi vult hoc in conexu spatium CLXX annorum, quorum pars ante Numam fuerit? Sine dubio igitur Plutarchus Numae interdicto annectit suam ipsius de idolis iam ante Numam non cultis opinionem. Quod ubi fecit, statim de Numae institutis referre pergit.

Ad hanc meam coniecturam illustrandam diversas partes capituli 8 sic discernam:

„Ἐστὶ δὲ καὶ τὰ περὶ τῶν ἀφιδρυμάτων νομοθετήματα πάντας ἀδελφὰ τῶν Πυθαγόρου δογμάτων. Οὔτε γὰρ ἐκείνος αἰσθητὸν ἢ παθητὸν, ἀόρατον δὲ καὶ ἄκτιστον καὶ νοητὸν ὑπέλαμβανεν εἶναι τὸ πρῶτον, οὗτός τε (sc. Numa) διεκώλυσεν ἀνθρωποειδῆ καὶ ζώομορφον εἰκόνα θεοῦ Ῥωμαίους νομίζειν.

Οὐδ' ἦν παρ' αὐτοῖς οὔτε γραπτὸν οὔτε πλαστὸν εἶδος θεοῦ πρότερον· ἀλλ' ἐν ἑκατὸν καὶ ἑβδομήκοντα τοῖς πρώτοις ἔτεσι ναοὺς μὲν οἰκοδομοῦμενοι καὶ καλλιᾶδας ἱεράς ἱστῶντες, ἄγαλμα δὲ οὐδὲν ἑμμορφον ποιούμενοι διετέλουν, ὥς οὔτε ὅτιον ἀφομοιοῦν τὰ βελτίονα τοῖς χείροσιν οὔτε ἐφάπτεσθαι θεοῦ δυνατόν ἄλλως ἢ νοήσει.

Κοιμῶν δὲ καὶ τὰ τῶν θυσιῶν (sc. Numae) ἔχεται τῆς Πυθαγορικῆς ἀγιστείας.“

Videmus igitur verba „οὐδ' ἦν παρ' αὐτοῖς — ἢ νοήσει“ velut digressionem Plutarchi ex conexu posse eximi neque disputationem de Numae et Pythagorae moribus congruentibus prolatam ulla ex parte perturbari.

Nam inter se optime cohaerent verba: „οὗτός τε διεκώλυσεν (sc. Numa) — νομίζειν et κοιμῶν δὲ καὶ τὰ τῶν θυσιῶν (sc. Numae)“.

Plutarchus igitur refert Numae rationem, qua dei ipsi non specie humana putandi sunt, secundum Castorem, dein digressionem de CLXX annis antecedentibus peracta, denuo ad Castorem reversus de Numae sacrificiis et Pythagorae congruentibus porro disserit. Quae autem inter

Castoris disputationem inserit, a Varrone eum mutuari ipse numerus CLXX annorum testatur.

A Plutarcho autem diversas opiniones hic commixtas esse eo facilius credere possumus, quod statim primo huius de Numae vita libri capite Plutarchus docet alios viros aliter de ratione, quae intercedat inter Pythagoram et Numam¹⁾ existimasse. Nam in initio primi capitis leguntur haec:

„Λεγομένου δ' οὖν, ὡς Νομαῖς γένοιτο Πυθαγόρου συνήθης, οἱ μὲν ὅλως ἀξιοῦσι μῆδεν Ἑλληνικῆς παιδείσεως Νομᾷ μετεῖναι, οἱ δὲ Πυθαγόραν μὲν ὁψέ γενέσθαι, τῶν Νομᾷ χρόνων ὁμοῦ τι πέντε γενεαῖς ἀπολειπόμενον“.

Videmus igitur Plutarchum minime pro certo habere Numam fuisse Pythagorae discipulum, sed nonnisi varias pronuntiare de Numae et Pythagorae temporibus sententias, quarum illa, qua Pythagoras post Numam vixisse dicitur (πέντε γενεαῖς ἀπολειπόμενον τῶν Νομᾷ χρόνων), optime conspirat cum Varronis doctrina (Aug. de civ. d. VII 35).

Quae cum ita sint, nulla iam prohibemur re conicere Plutarchum in octavo capite conscribendo, licet in universum Castorem Rhodium secutus Numam a Pythagoreis verum deorum cultum transtulisse dicat, verba illa, quae ad veterum Romanorum religionem spectant, numerumque CLXX annorum e Varronis libro hausisse ita, ut Varronis opinionem, qua Pythagoras post Numam vixisse fertur quamque non probavit prae Castoris, silentio praetermitteret.

Restat, ut addam toto ex hoc Plutarchi capite effici Castorem quoque excoluisse rationem, qua veteres Romani deos sine simulacris coluisse dicuntur.

Videmus igitur iam ante Varronem hanc opinionem viguisse, unde denuo eo deducimur, ut Varronem eam a Posidonio accepisse statuamus.

1) Diversae de Pythagorae aetate opiniones veterum philosophorum enumerantur ab Jacoby libro „Apollodors Chronik“ inscripto, p. 215 sqq.

CAPUT V.

DE PHILOSOPHIS AETATIS IMPERATORIAE.

§ 1.

DE EIS PHILOSOPHIS, QUI IMAGINUM IMPROBANT CULTUM.

Mediae porticus doctrinam atque rationem permultum valuisse apud philosophos imperatoriae aetatis cum notum sit, non mirum est, quod etiam Posidonii illa doctrina, qua verum deum sine idolis colendum esse statuit, a multis accepta est.

Quod ut ostendam, exordiar a Pythagoreis recentibus, quos permulta a Posidonio didicisse Schmekelius¹⁾ ostendit. Commixta autem apud eos Stoicorum doctrina est cum eis Platonis sentiis, quas invenimus apud Platonem senem eiusque assecclam Xenocratem alios.

Ut autem hi nihil magis agebant quam ut deum ipsum verum remotum esse ab omni materia statuerent, sic Pythagorei recentes a Posidonio ea in re discedebant, quod non mundum ipsum vel mentem per mundum fusam deum putabant, sed deum plane materia carentem atque e mundo remotum esse credebant.

Eo magis autem eos Posidonii doctrinam accepisse, qua idola non esse probanda statuerat, vix est quod dicatur.

Quas ad sententias confirmandas satis habeo paullo accuratius disputare de Apollonii Tyanei opinionibus religiosis.

Is enim libro suo, qui inscribitur „περὶ θυσιαῶν“ cum sacrificia omni ex parte ut dei contaminationem (μίανσμα) tum maxime idolorum cultum expressis verbis abicit.

1) l. l. p. 424 sqq.

Nam eum¹⁾ utique optimam dei venerationem mere spiritualement duxisse facile intellegitur ex fragmento ab Eusebio conservato (praep. ev. IV 13, p. 149d) „οὕτως τοίνυν μάλιστα ἂν τις οἶμαι τὴν προσήκουσαν ἐπιμέλειαν ποιῶτο τοῦ θεοῦ τυγχάνοι τε αὐτόθεν ἴλεώ τε καὶ εὖμενοῦς αὐτοῦ παρ' ὄντινα οὖν μόνος ἀνθρώπων, εἰ θεῶ μὲν, ὃν δὴ πρῶτον ἔφαμεν, ἐνί τε ὄντι καὶ κεχωρισμένῳ πάντων, μεθ' ὃν γνωρίζεσθαι τοὺς λοιποὺς ἀναγκαῖον, μὴ θύοι τι τὴν ἀρχὴν μήτε ἀνάπτοι πῦρ μήτε καθόλου τι τῶν αἰσθητῶν ἐπονομάζοι· (δεῖται γὰρ οὐδενὸς οὐδὲ παρὰ τῶν κραιπτόνων ἥπερ ἡμεῖς οὐδ' ἔστιν ὃ τὴν ἀρχὴν γῇ ἀνίησι φυτὸν ἢ τρέφει ζῶον ἢ ἄηρ, ὃ μὴ προσεστί γε μίανσμα·) μόνῳ δὲ χρῆτο πρὸς αὐτὸν αἰεὶ τῷ κρείττονι λόγῳ, λέγω δὲ τῷ μὴ διὰ στόματος ἰόντι, καὶ παρὰ τοῦ καλλίστου τῶν ὄντων διὰ τοῦ καλλίστου τῶν ἐν ἡμῖν αἰτοίῃ τάχαθά, νοῦς δὲ ἔστιν οὗτος ὀργάνων μὴ δεόμενος. οὐκοῦν κατὰ ταῦτα οὐδαμῶς τῷ μεγάλῳ καὶ ἐπὶ πάντων θεῷ θυτέον“.

Atque nostro iure ratiocinari possumus eundem Apollonium idololatriam improbasse ipsam, quam coniecturam veram esse Philostratus, qui scripsit Apollonii vitam, confirmat²⁾ (v. Ap. VI 19 ed. Kayser, p. 231, 29sq. q.): „πολλῷ σεμνότερον ἂν ἔπραττον οἱ θεοὶ κατ' Αἴγυπτον, εἰ μὴ ἱδρυτο τι αὐτῶν ἄγαλμα, ἀλλ' ἔτερον τρόπον σοφώτερον τε καὶ ἀπορρητότερον τῇ θεολογίᾳ ἐχρησθε. ἦν γάρ που νεῶς μὲν αὐτοῖς ἐξοικοδομῆσαι καὶ βωμοὺς ὀρίζειν καὶ ὃ χρὴ θύειν καὶ ὃ μὴ χρὴ καὶ ὀπηνίκα καὶ ἐφ' ὅσον καὶ ὃ τι λέγοντας ἢ ὀρῶντας, ἄγαλμα δὲ μὴ ἐσφέρειν, ἀλλὰ τὰ εἶδη τῶν θεῶν καταλείπειν τοῖς τὰ ἱερὰ ἐσφοιτῶσιν, ἀναγράφει γάρ τι ἡ γνώμη καὶ ἀνατοποῦται δημιουργίας κρεῖττον, ὁμεῖς δὲ ἀφήρησθε τοὺς θεοὺς καὶ τὸ ὀρᾶσθαι καλῶς καὶ τὸ ὑπονοεῖσθαι“.

Etiamsi fragmento modo laudato nonnisi de Aegyptiorum agitur idololatria, tamen unusquisque facile intel-

1) Cf. etiam Zeller l. l. III⁴ 2, p. 133 sqq., Norden, „Agnostos Theos“, p. 40/41.

2) Cf. Norden, „Agnostos Theos“ p. 41.

legit illam opinionem Apollonianam cadere in universum imaginum cultum.

Sane Apollonius hunc cultum idolis carentem attribuit nonnisi summo deo, cum ipse sacrificaverit deis patriis eorumque coluerit idola ¹⁾.

Videmus igitur Apollonium non minus quam priores philosophos cum religione populari inisse foedus.

At non modo apud Pythagoreos recentes hanc invenimus spirituales dei notionem et cultum, sed etiam apud Platonicos recentes velut Plutarchum, qui, etiamsi in suo de Numae vita libro (c. 8) nonnisi Pythagorae refert dei notionem, tamen ipse persimiliter de vero deo sive cognoscendo sive colendo existimavit. Quod ut illustrem coniungam locos e Plutarchi „de Numae vita (c. 8) et „de E apud Delphos“ libris desumptos.

De Numae vita (c. 8)	De E apud Delphos (p. 392 E)	De E apud Delphos (p. 393 A)
„τὸ πρῶτον, οὔτε αἰσθητὸν οὔτε παθη- τὸν, ἀόρατον, ἄκ- τιστον, νοητὸν“.	„τί οὖν ὄντως ὄν ἐστι; τὸ αἰδίον καὶ ἀγέννητον καὶ ἄφ- θαρτον, ὃ χρόνος μεταβολὴν οὐδὲ εἰς ἐπάγει“.	„ἀλλ' ἔστιν ὁ θεὸς ὅς φάναι καὶ ἔστι κατ' οὐδ' ἓνα χρόνον, ἀλλὰ κατὰ τὸν αἰῶνα τὸν ἀκίνητον καὶ ἄχρονον καὶ ἀνέγκλι- τον καὶ οὐ πρότερον οὐ- δὲν ἐστὶν οὐδ' ὕστερον οὐδὲ μέλλον οὐδὲ παρφ- χημένον οὐδὲ πρεσβύτε- ρον οὐδὲ νεώτερον κτλ.“

Quid igitur mirum Plutarchum consilio atque ratione in imaginum cultum esse satis vehementer invecum? Nam haec leguntur (de superst. p. 167 d): „εἴτα χαλκοτόποις μὲν πείθονται καὶ λιθοξόοις καὶ κηροπλάσταις ἀνθρωπόμορφα τῶν θεῶν τὰ εἶδη ποιοῦσι καὶ τοιαῦτα πλάττουσι καὶ κατασκευάζουσιν“

1) Cf. Norden, l. 1., p. 41.

καὶ προσκυνοῦσι, φιλοσόφων δὲ καὶ πολιτικῶν ἀνδρῶν καταφρονοῦσιν“.

Quamquam in eos tantum invehitur, qui superstitiose deorum simulacra venerantur¹⁾. Nam quin ipse quoque, ut erat sacerdos Delphicus, patrium cultum servaverit, dubitari non potest.

Jam paucis respiciam Senecae de idolis iudicium.

Atque hic philosophus vere Stoicus utique premit Posidonii vestigia, cum graviter consulit in idololatrias, qui non modo qualibet specie deos sibi effingunt, sed etiam haec monstra adorant.

In eo enim libro, quem contra superstitionem condidit, haec verba facit (Aug. de civ. d. VI 10: „*Sacros, inquit, immortales inviolabiles in materia vilissima atque immobili dedicant, habitus illis hominum ferarumque et piscium, quidam vero mixto sexu, diversis corporibus induunt, numina vocant, quae si spiritu accepto subito occurrerent, monstra haberentur*“.

Huc accedit illad Lactantii (div. inst. II 2, 14): „*Recte igitur Seneca in libris moralibus: simulacra, inquit, deorum venerantur, illis supplicant genu posito, illa adorant, illis per totum adsident diem aut adstant, illis stipem iaciunt, victimas caedunt, et cum haec tanto opere suspiciant, fabros, qui illa fecere, contemnunt*“.

Quomodo autem deus colendus sit, ep. 4/4 indicat: „*non sunt ad caelum elevandae manus nec exorandus aedituus, ut nos ad aurem simulacri, quasi magis exaudiri possimus, admittat; prope est a te deus, tecum est, intus est*“.

Scilicet deus nihil aliud est nisi ratio ut per totum mundum sic etiam per hominem fusa, quae spiritualiter colenda est.

1) Notavi insuper hos locos Plutarcheos, ubi idolorum cultus improbat: De Is. et Os., p. 382 C; de tranquill. animi, p. 477 C; de superst. 166 D.

Neque alienum est dicere eandem de divino opinionem praedicasse auctorem epistolae quartae Heracliteae.

Docet enim haec: „διδάξετε πρῶτον ἡμᾶς, τί ἐστὶν ὁ θεός; ποῦ δ' ἐστὶν ὁ θεός; ἐν τοῖς ναῶς ἀποκλεισμένοις; εὐσεβεῖς γε, οἳ ἐν σκότει' τὸν θεὸν ἰδρῦετε. Ἄνθρωπος λοιδορίαν ποιεῖται, λίθινος εἰ λέγοιτο, ἐς θεὸν δὲ ἀληθεύεται τοῦτο¹⁾), τὸ ἐπώνυμον > ἐκ κρημνῶν γεννᾶται«. ἀπαίδευτοι, οὐκ ἴστε, ὅτι οὐκ ἔστι θεός· χειρόκμητος οὐδὲ ἐξαρκῇ βάσιν ἔχει, οὐδὲ ἔχει ἓνα περίβολον, ἀλλ' ὅλος ὁ κόσμος αὐτῷ ναός ἐστι ζώοις καὶ φυτοῖς καὶ ἄστροις πεποικιλμένος“.

Atque hanc ipsam epistolam ab Judaeo quodam hellenistico Bernays (heraklit. Briefe, p. 29 sqq.) et Bousset (Rel. d. Jud., p. 30), a Graeco quodam pagano conscriptam esse Geffckenius (2 Apol., p. XXII) contendunt. E. Norden, qui antea Bernaysi coniecturam defenderat (Fl. Jahrb. XIX, p. 386; „Agnostos Theos“ p. 32), nuper in eodem libro „Agnostos Theos“ inscripto (p. 389/90) hanc sententiam revocavit atque irritam esse voluit.

Inquiramus igitur in ipsam epistolam!

Quodsi auctor ep. Heracliteae dicit hominem in contumeliam accipere si lapideus²⁾ nominetur, eandem autem significationem deo attribuere, ex altera autem parte Heraclitus similiter disputat (B. 5)

„καὶ τοῖς ἀγάλαμασι δὲ τοιούτοιςιν εὐχονται ὀκοῖον εἶ τις ὁμοίοισιν λεσχγηύοιτο“,

facile intellegitur, unde suam hauserit sententiam.

Accedit, quod reliqua argumenta in epistula prolata optime quadrant ad Graecorum paganorum opiniones.

Sat erit hos locos Graecorum communes leviter attingere.

1) Ad textum cf. Bernaysi annotationem criticam: λέγοιτο, θεός δὲ ἀληθεύεται, ὅς, τοῦτο τὸ λεγόμενον ἐκ κρημνῶν. (p. 22. libri, qui inscribitur „Die Heraklitischen Briefe“.)

2) Hanc vocem usurpari ad stultitiam et stoliditatem significantem manifestum est.

Zeno Citiensis pariter atque auctor epistolae invenitur in templa deorum facta: (Clemens Alex., Strom. V 12, 76 = St. fr. I, 264) „λέγει δὲ καὶ Ζήνων . . . μῆτε ναοὺς δεῖν ποιεῖν μῆτε ἀγάλματα, μηδὲν γὰρ εἶναι τῶν θεῶν ἄξιον κατασκευάσασθαι“.

Quod autem auctor epistolae dicit „οὐκ ἔστι θεὸς χειρόκμητος“, apud Plutarchum¹⁾ quoque simulacra deorum, quae ut Philippus in Epinomide (983 e)²⁾ sideribus opponit, χειρόκμητα nominantur.

Denique laudandum est illud Stoicorum (St. fr. II, 1009) „καλὸς δὲ ὁ κόσμος· δῆλον δὲ ἐκ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ χρώματος καὶ τοῦ μεγέθους καὶ τῆς περὶ τοῦ κόσμου τῶν ἀστέρων ποικιλίας“, quae verba aliqua ex parte congruunt cum auctoris ep.: „ἀλλ' ὅλος ὁ κόσμος αὐτῷ ναὸς ἐστι ζῶν καὶ φωτὶς καὶ ἄστροις πεποικιλμένος“.

In his igitur argumentis nihil inest quod non a Graeco auctore proferri potuerit.

Illo sane argumento, quo lapides muti in scenam producuntur (cf. Oracul. Sibyll., IV 28, V 83/85; ep. Jerem. v. 38 alii) Judaei praecipue utuntur ad stoliditatem idololatrarum irridendam.

Sed haec ipsa verba „λίθινος εἰ λέγοιτο“ ex Heracliti ipsius fr. V conformasse auctor videtur. Cum vero ne reliqua quidem epistula certa argumenta praebeat, quibus ab Judaeo eam conscriptam esse eluceat, non est cur Graecum auctorem fuisse negemus.

Finem ita faciam, ut commemorem Hadrianum imperatorem templa *sine* simulacris fieri iussisse. Unus enim

1) Apud Plutarchum legimus (de tranquill. an., p. 477 e): „εἰς δὲ τοῦτον (sc. τὸν κόσμον) ὁ ἄνθρωπος εἰσάγεται διὰ τῆς γενέσεως οὐ χειρόκμητων οὐδ' ἀκινήτων ἀγαλμάτων θεατής“.

2) Quem locum exscripsi p. 22 h. diss.

de scriptoribus historiae Augustae, *Aelius Lampridius*¹⁾ in vita Alexandri Severi conscribenda haec profert (c. 43): „*Christo* (sc. Alexander) *templum facere voluit eumque inter deos recipere, quod et Hadrianus cogitasse fertur, qui templa in omnibus civitatibus sine simulacris iusserat fieri quae hodieque idcirco, quia non habent numina, dicuntur Hadriani*“.

Birt quidem²⁾ Apollonii Tyanei auctoritate Hadrianum ductum esse coniecit. Cum vero notum sit, quanto opere Hadrianus pristina Romanorum tempora dilexerit colueritque, magis mihi arridet Pohlenzii magistri sententia a Varronis doctrina illum profectum esse statuentis, qua populus Romanus diu deos sine simulacris coluisse dicebatur.

§ 2.

DE EIS PHILOSOPHIS, QUI IMAGINUM CULTUM DEFENDUNT.

Ut autem Posidonii doctrina, qua verum deum pure mente sine simulacris optime coli statuerat, ansam dedit idololatriae improbandae, sic ex altera parte non deerant, qui tripartita Panaetii theologia uterentur, ut cum totum genus civile tum idololatriam defenderent.

Atque adeo hanc triplicem theologiam porro excultam atque amplificatam videmus. Id quod fecit Dio Chrysostomus oratione illa clarissima, quae inscribitur „Ὁλομπικὸς ἡ περὶ τῆς πρώτης τοῦ θεοῦ ἐννοίας“, qua satis subtiliter de natura atque notitia dei disputat inprimisque quaerit, num recte simulacrum Jovis a Phidia positum homines colant³⁾.

1) Cf. Teuffel, Römische Litteratur III, p. 185.

2) Rh. M. 69, p. 389/92.

3) Quod attinet ad totam orationem, relego lectorem ad P. Wendlandii observationes (Arch. G. Ph., 1888, p. 208/9) et Reitzensteinii (Neue Jahrb. (1913), p. 397 sqq.)

Atque Dio inde a § 26 (ed. v. Arnim) initium disputationis capit a Phidiae Jovis effigie. Quo tamquam fundamento nixus Dio finem orationis accuratius sic constituit:

Poesis atque ars plastica, possuntne efficere in hominis pectore veram dei opinionem?

§ 26: „ἢ καὶ περὶ αὐτῶν τούτων σκεπτέον ἡμῖν ἐπιμελέστερον τῶν τε ποιημάτων καὶ ἀναθημάτων καὶ ἀτεχνῶς εἴ τι τοιοῦτό-τροπὸν ἐστὶ τὴν ἀνθρωπίνην περὶ τοῦ δαιμονίου δόξαν ἀμηγέπη πλάττον καὶ ἀνατυποῦν, ἅτε ἐν φιλοσόφου διατριβῇ τὰ νῦν“¹⁾.

Ad hanc quaestionem solvendam Dio secundum Stoicorum doctrinam contendit a natura omnibus hominibus et Graecis et barbaris insitam esse ideam dei (§ 27: ἔμφυτος ἐπίνοια).

Atque ad hanc ipsam ἔμφυτον ἐπίνοιαν postea accessit ἐπίνοια ἐπίκτητος, quam Dio dividit in partes duas: § 39 „δεύτερον δὲ λέγομεν τὴν ἐπίκτητον... (§ 40) τῆς δὲ τοιαύτης ὑπολήψεως τὴν μὲν τινα ἐκουσίαν καὶ παραμυθητικὴν φῶμεν, τὴν δὲ ἀναγκαίαν καὶ προστακτικὴν. λέγω δὲ τοῦ μὲν ἐκουσίου καὶ παραμυθίας ἐχομένην τὴν τῶν ποιητῶν, τοῦ δὲ ἀναγκαίου καὶ προσταξέως τὴν τῶν νομοθετῶν“.

Sine dubio Dio hic γένος μυθικόν et πολιτικόν Stoicorum praedicat.

Quodsi Dio his tribus dei cognoscendi opinionibus adiungit quartam sc. „πλαστικὴν καὶ δημιουργικὴν τῶν περὶ τὰ θεῖα ἀγάλματα καὶ τὰς εἰκόνας (§ 44)“, novam illam quidem addere videtur; si vero accuratius, quae de ea profert, examinamus, nonnisi poetarum et legumlatorum opiniones reddit (§ 45 m. p.)²⁾.

Ideam vero illam innatam dei recte cognovit nec poeta nec legislator neque opifex, sed solus philosophus idemque etiam de illorum opinionibus iudicium ferre debet.

1) Textus corruptus atque lacunosus est

2) Cf. etiam P. Wendland, Arch. G. Ph. 1888. p. 209.

§ 47: „τέταρτον ἀνάγκη παραλαβεῖν, οὐδαμῇ ῥάθυμον οὐδὲ ἀπείρως ἡγούμενον ἔχειν ὑπὲρ αὐτῶν, λέγω δὲ τὸν φιλόσοφον ἄνδρα, λόγῳ ἐξηγητὴν καὶ προφήτην τῆς ἀθανάτου φύσεως ἀληθέστατον ἴσως καὶ τελειότατον“.

Itaque Dio, quoniam hucusque poetas, legumlatores, opifices, philosophos respexit, nunc quaerere vult, utrum hi viri sive operibus sive sermonibus religioni noceant an prosint, dein quatenus inter se congruant et distent, denique, qui maxime ad veritatem accedant, qua tamen ex disputatione legislatorem exterminat. (§ 48.)

Itaque nunc Dio quaerit, num recte Phidias Jovis simulacrum effinxerit. Quam rem sic instituit, ut primo quidem, etsi Phidiae concedit eum pulchram effigiem fecisse, tamen quaerat, num digna deo sit illa effigies, tum Phidiam se defendentem faciat.

Cuius sententiam si summatim reddere volumus, profisciscamur a § 57—59.

Phidias enim haud nescit poetas carminibus suis quaslibet opinionones effingere posse, artem autem plasticam se continere debere in eis opinionibus, quae cadunt sub sensus corporis (§ 57).

Mentem ipsam — neque quicquam aliud est deus quam mens — nemo aut opifex aut pictor imitari potest; itaque eo confugimus, ut id effingamus, in quo solo in terra mentem habitare videmus sc. corpus humanum.

§ 59 „τὸ δὲ ἐν ᾧ τοῦτο γιγνόμενόν ἐστιν οὐχ ὑπονοοῦντες, ἀλλ' εἰδότες, ἐπ' αὐτὸ καταφεύγομεν, ἀνθρώπινον σῶμα ὡς ἀγγεῖον φρονήσεως καὶ λόγου θεῶ προσάπτοντες, ἐνδεία καὶ ἀπορία παραδείγματος τῷ φανερώ τε καὶ εἰκαστῷ τὸ ἀνεῖκαστον καὶ ἀφανὲς ἐνδείκνυσθαι ζητοῦντες, συμβόλου δυνάμει χρώμενοι, κρεῖττον ἢ φασὶ τῶν βαρβάρων τινὰς ζῶεις τὸ θεῖον ἀφομοιοῦν“.

Propter igitur humanam imbecillitatem ¹⁾, qua deum

1) Eadem de causa Iphitum et Lycurgum veritos, ne non imaginem deo dignam conficerent, effigiem non fabricasse Dio censet (§ 54).

conspicere nequimus, utimur symbolo ad deum cognoscendum hominum corpore, quod esse velut vas mentis omnes pro certo habent.

Accedit, quod dei symbolum nullum potest inveniri pulchrius atque melius quam hominis figura omnibus animalibus superior. § 59 „ὁ δὲ πλεῖστον ὑπερβαλὼν κάλλει καὶ σεμνότητι καὶ μεγαλοπρεπείᾳ, σχεδὸν οὗτος πολὺ κράτιστος δημιουργὸς τῶν περὶ τὰ θεῖα ἀγαλμάτων“.

Similiter igitur atque Epicurei (p. 26, 40 sqq.), Varro (p. 62, 63), Maximus Tyrius (p. 82), Dio humana specie sola putavit digna dis idola effici.

Tum vero Phidiam se defendentem a philosophis, qui et idololatriam impugnant et deum pura mente colunt, fingit. (§§ 60/61) § 60 „οὐδὲ γὰρ ὡς βέλτιον ὑπῆρχε μηδὲν ἱδρυμα μηδὲ εἰκόνα θεῶν ἀποδεδεῖχθαι παρ' ἀνθρώποις, φαίη τις ἂν, ὡς πρὸς μόνᾳ ὁρᾷ δέον τὰ οὐράνια. ταῦτα μὲν γὰρ ἑξόμπαντα ὃ γε νοῦν ἔχων σέβει, θεοὺς ἡγούμενος μαχαρίους μακρόθεν ὁρῶν· διὰ δὲ τὴν πρὸς τὸ δαιμόνιον ὁρμὴν ἰσχυρὸς ἔρως πᾶσιν ἀνθρώποις ἐγγύθεν τιμᾷν καὶ θεραπεύειν τὸ θεῖον . . . θύοντας καὶ στεφανοῦντας“.

Etsi igitur Phidias sibi conscius est verum deorum cultum sine simulacris fieri posse, tamen ex altera parte docet utique talibus symbolis opus esse hominibus, quia toti generi humano innatum sit desiderium divini atque amor, quibus deum praesentem colere velit.

Quodsi statim (§ 61) Dio hoc erga deos desiderium cum desiderio infantium, qui in somno manibus porrectis petunt parentes abreptos, comparat, iam antea (p. 38) vidimus ab aetiologiis vere Graecis hanc cogitationem originem ducere.

Quod desiderium tantum est, ut barbari, qui simulacra deorum facere nesciunt, alia sibi symbola velut ligna et lapides comparent (61).

Omnino plastes in simulacris conficiendis pendet ab

eis sententiis, quas homines poetis praecipue auctoribus sibi fingunt.

Atque his ipsis de deo opinionibus dignissimam formam praebere secundum artem plasticam opifex studet (§§ 62/79).

Denique Phidias opprobrium repellit, quod ab idololatriae adversariis saepius prolatum esse etiam postea videbimus. Nam sunt, qui contendunt vilem idolorum materiam non quadrare ad dei essentiam.

§ 80: εἰ δ' αὖ τὸ τῆς ὕλης ἀσημότερον ἡγεῖται τις ἢ κατὰ τὴν ἀξίαν τοῦ θεοῦ, τοῦτο μὲν ἀληθές τε καὶ ὀρθόν, ἀλλ' οὐτε τοὺς δόντας οὔτε τὸν ἐλόμενον καὶ δοκιμάσαντα ἐν δίκῃ μέμφοιτ' ἄν. οὐ γὰρ ἦν ἑτέρα φύσις ἀμείνων οὐδὲ λαμπρότερα πρὸς ὄψιν, ἦν δυνατόν εἰς χεῖρας ἀνθρώπων ἀφικέσθαι καὶ μεταλαβεῖν δημιουργίας. ἀέρα γάρ ἢ πῦρ ἐργάσασθαι καὶ τὴν ἀφθονον πηγὴν ὕδατος ἔσσαν τε ἐν ᾗπασι τούτοις στερεῖν ἔρμα οὐδὲ θεοῖς πᾶσι δυνατόν ἢ μόνῃ τούτῃ σχεδὸν ἐν πάνυ καλῶς ποιητῆς προσεῖπεν ἕτερος „Δωδωναῖε μεγασθενὲς ἀριστοτέχνα πάτερ“. οὗτος γάρ δὴ πρῶτος καὶ τελειότατος δημιουργός, χορηγὸν λαβὼν τῆς αὐτοῦ τέχνης οὐ τὴν Ἥλειών πόλιν, ἀλλὰ τὴν πᾶσαν τοῦ παντός ὕλην“.

Phidias igitur ex omni materia, quae quidem per rerum naturam admitti possit ad deorum simulacra fabricanda, utique optimam esse selectam admonet.

Vidimus Dionem tribus theologiae generibus, quae a Panaetio et Posidonio statuebantur, uti eo consilio, ut popularem religionem defendat, hanc autem tripartitionem quarto genere addito amplificare, ut inprimis idola defendat.

Defensionem autem ita instituit, ut propter imbecillitatem generis humani, cui opus sit ad deum cognoscendum symbolis, genus philosophicum nonnisi ad paucissimos homines esse accomodatum censeat.

Paullo aliter eundem finem Maximus Tyrius¹⁾ assequi

1) De Maximo Tyrio nuper egit Hobein dissertatione „de

studuit. Is enim differentiam, quae inter γένος φιλόσοφον et μυθικόν intercedit, ita tollere studet, ut dicat poesim et philosophiam forma tantum diversas esse, re easdem res divinas eodem consilio tractare.

Quam ad sententiam illustrandam advocare debemus Maximi dissertationem, quae inscribitur: „Τίνες ἄμεινον περὶ θεῶν διέλαβον, ποιηταὶ ἢ φιλόσοφοι“; (diss. X Dübn.; diss. IV Hob). Statim initio huius dissertationis Maximus evidenter suam constituit opinionem:

§ 1 „*Poesis atque philosophia*⟩ χρῆμα διττὸν μὲν κατὰ τὸ ὄνομα, ἀπλοῦν δὲ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ διαφέρον οὐ δι' ἑαυτοῦ“.

Nam et poesis dicenda est philosophia tempore vetustior, argumento fabulosa, et philosophia putanda est poesis tempore recentior, argumento dilucidior.

„Καὶ γὰρ ποιητικὴ τί ἄλλο ἢ φιλοσοφία, τῷ μὲν χρόνῳ παλαιά ..., τῇ δὲ γνώμῃ μυθολογική; καὶ φιλοσοφία τί ἄλλο ἢ ποιητικὴ, τῷ μὲν χρόνῳ νεωτέρα τῇ δὲ γνώμῃ σαφεστερά;“

Illae igitur de divinarum rerum veritate disputationes, quae olim a solis poetis excultae sunt, paulatim ad philosophos sunt translatae, qui forma poetica omissa meram de deo veritatem praedicant.

Qua de causa humanae virtutes dis attributae, quas invenimus apud Homerum, non ad verbum intellegendae sunt (§ 4), sed in eodem ponendae gradu atque Platonis mythi, qui altiorem quandam tegunt veritatem. Vis igitur etiam poeseos in eo posita est, ut homines ad veram dei notitiam deducat (ψυχαγωγία).

Quid enim aliud fabula sibi vult quam ut aliquo ornameto veram orationem circumdet pariter atque sacerdotes, qui deorum idola auro, argento, vestibus ad maiestatem divini augendam induunt? (§ 5).

Maximo Tyrio quaestiones philologicae selectae“ inscripta (Gottingae 1895).

Poetae enim, cum studium generis humani occultas res cognoscendi intellexissent, fabulis utebantur, quae formae iucunditate hominum mentes allicerent, re autem ad veritatem cognoscendam ducerent.

§ 6: „Τοῦτο τοίνυν οἱ ποιηταὶ κατανοήσαντες, ἐξεῦρον ἐπ' αὐτῇ μηχανὴν ἐν τοῖς θείοις λόγοις, μύθους λόγου μὲν ἀφανεστέρους, αἰνίγματος δὲ σαφεστέρους, διὰ μέσου ὄντας ἐπιστήμης πρὸς ἄγνοϊαν. κατὰ μὲν τὸ ἡδὺ πιστευομένους, κατὰ δὲ τὸ παράδοξον ἀπιστουμένους καὶ χειραγωγούντας τὴν ψυχὴν ἐπὶ τὸ ζητεῖν τὰ ὄντα καὶ διερευνᾶσθαι περαιτέρω“.

Quodsi quaerimus, unde Maximus hanc de fabulis argumentationem desumpserit, dicendum est primam harum cogitationum causam dedisse Platonem (Rep. II, 376 E): „Λόγων δὲ διττὸν εἶδος, τὸ μὲν ἀληθές, ψεῦδος δ' ἕτερον; Ναί.

Παιδευτέον δ' ἐν ἀμφοτέροις, πρότερον δ' ἐν τοῖς ψεύδεσιν;

Οὐ μανθάνω, ἔφη, πῶς λέγεις.

Οὐ μανθάνεις, ἦν δ' ἐγώ, ὅτι πρῶτον παιδίοις μύθους λέγομεν; τοῦτο δὲ που ὡς τὸ ὅλον εἰπεῖν ψεῦδος, ἐνὶ δὲ καὶ ἀληθῆ· πρότερον δὲ μύθοις πρὸς τὰ παιδία ἢ γυμνασίοις χρῶμεθα.

377. Πρῶτον δὴ ἡμῖν, ὡς ἔοικεν, ἐπιστατητέον τοῖς μυθοποιόις, καὶ ὃν μὲν ἂν καλὸν ποιήσωσιν, ἐγκριτέον, ὃν δ' ἂν μὴ, ἀποκριτέον

377 D: Ὅπερ, ἦν δ' ἐγώ, χρὴ καὶ πρῶτον καὶ μάλιστα μέμψεσθαι, ἄλλως τε καὶ ἐάν τις μὴ καλῶς ψεύδεται.

Τί τοῦτο;

Ὅταν εἰκάξῃ τις κακῶς τῷ λόγῳ περὶ θεῶν τε καὶ ἡρώων οἳοί εἰσιν, ὥσπερ γραφεὺς μὴδὲν εἰκοτά γράφων οἷς ἂν ὁμοία βουληθῇ γράψαι“.

Plato igitur fabulas, si modo quae digna deis sint, narrent, ita non contemnit, ut eas aptas esse putet, quibus puerorum animi ad verum accipiendum praeparentur.

Apud Maximum autem hanc cogitationem ita ad genus humanum translatam videmus, ut ei quoque primis tem-

poribus fabulae adhibeantur, priusquam philosophia quid verum sit recta via monstrare possit. Atque Maximum ipsum sic Platonis cogitationes in suum usum convertisse nemo credit.

Unde autem sua habeat, ipse in decima oratione (Diss. X Dübn., diss. IV Hob.) testatur¹⁾, ubi Epicurum acerrime impugnatur, at Stoicorum allegorias probat (8 καλεῖ τὸν μὲν Δία νοῦν πρεσβύτατον καὶ ἀρχικώτατον, ὃ πάντα ἔπεται καὶ πειθαρχεῖ, τὴν δὲ Ἀθηνᾶν φρόνησιν, τὸν δὲ Ἀπόλλω ἥλιον, τὸν δὲ Ποσειδῶ πνεῦμα διὰ γῆς καὶ θαλάσσης ἰὸν, οἰκονομοῦν αὐτῶν τὴν στάσιν καὶ τὴν ἀρμονίαν²⁾. Atque iam antea αἰεὶ δὲ καὶ Ποσειδῶν γῆν τριστόμῳ δόρατι“).

Scilicet Stoici posterioris aetatis, quos multa e Platonis doctrina sumpsisse constat, illius cogitationes cum allegorica sua interpretatione ita coniunxerunt, ut poetas iam vetustissimos philosophorum doctrinam forma ad alliciendos hominum animos apta protulisse dicerent²⁾.

Quibus sententiis prolatis Maximus (§ 7) expressis verbis admonet viros doctos, ut tandem foedus faciant cum genere poetico neve discernant inter poesin et philosophiam. § 7: „μὴ τοίνυν ἔρη, πότεροι χρῆττον περὶ θεῶν διελίψασαι, ποιηταὶ ἢ φιλόσοφοι· ἀλλὰ σπονδάς καὶ ἐκχειρίαν τοῖς ἐπιτηδεύμασι ποιησάμενος, ὥς περὶ μιᾶς καὶ ὁμοφώνου τέχνης σέβει“.

Qua re quoniam statuimus Maximum genus philosophicum consociasse cum genere mythico, iam non mirum videri potest hunc philosophum altera dissertatione, quae inscribitur „Εἰ θεοῖς ἀγάλματα ἱδρυτέον“; (diss. VIII Dübn., diss. II Hob.) omni ex parte defendisse imaginum cultum.

Is enim, quoniam ostendit nautas et agricolas sua

1) Ad quem locum Pohlenz magister benigne me relegavit.

2) Vix est quod moneatur iam veteribus Stoicis (Chrysippo, Crateti) Homerum sapientissimum plurimarumque rerum peritum fuisse videri.

quemque ratione deos colere eorumque conficere imagines, quaerit, num civitas deum sine idolis colere debeat. (§ 1.)

Certe deis non magis quam viris bonis per se opus est idolis, sed imbecillitas humana talia sibi excogitavit symbola, quo melius posset in memoriam revocare deorum nomina et nuncupationes. § 2: „ή ἀνθρωπίνη ἀσθένεια ἐξεδρε σημεῖα ταῦτα . . . οὕτως ἀμέλει καὶ τῇ τοῦ θεοῦ φύσει θεῖ μὲν οὐδὲν ἀγαλμάτων οὐδὲ ἰδρυμάτων, ἀλλὰ ἀπενεγὼς ὢν κομιδῇ τὸ ἀνθρώπειον σημεῖα ταῦτα ἐμνηχάνισατο ἐν οἷς ἀποθίγεται τὰ τῶν θεῶν ὀνόματα καὶ τὰς ψήμας αὐτῶν“.

Sed quoniam perpauca sunt homines eiusmodi, ut deum sine idolis conspiciant, imbecillis hominibus ad deum recte intellegendum imaginibus opus est.

Atque Graeci quidem, cum deos pulcherrima ratione colere vellent, simulacra deorum humana specie praedita effinxerunt, quia pro experto habebant simillimam esse deo animam hominum, nullam vero figuram aptam esse ad mentem accipiendam nisi corpus humanum. § 3 „καὶ οὐκ ἄλογος ἡ ἀξίωσις τῶν τὰ ἀγάλματα εἰς ἀνθρωπίνην ὁμοιότητα καταστησαμένων. εἰ γὰρ ἀνθρώπου ψυχὴ ἐγγύτατον θεῷ καὶ ἐμφερέστατον, οὐ δῆπου εἰκός τὸ ὁμοιότατον αὐτῷ περιβαλεῖν τὸν θεὸν σκῆναι ἀποπτύαται, ἀλλ’ ὕπερ ἔμελλε ψυχαῖς ἀθανάτοις εὐφορόν τε ἔσεσθαι καὶ κοῦφον καὶ ἀκίνητον“.

Elucet igitur Maximum pariter atque Varronem (p. 62/63) et Dionem Chrysostomum (p. 77) humanam deorum formam solam putasse deo dignam, quam tamen opinionem iam apud Epicureos invenimus (p. 26, 40 sqq.).

Postquam deinde docuit apud omnes orbis terrarum gentes etsi diverso modo deos specie signorum (§ 4/8) coli, sic controversiam „εἴτε χρὴ ποιεῖσθαι ἀγάλματα θεῶν εἴτε μή“ ipse dirimit: „πῶς ἂν οὖν τις διαιτήσαι τὸν λόγον;“ (§ 9).

Si leges nobis praescribendae essent hominibus aut in altero mundo habitantibus aut a Prometheo quodam creatis, moveri posset quaestio, utrum hominibus eius-

modi simulacra diversa materia confecta relinquenda essent an ea advocanda, quae natura praescribit (αὐτοφυᾶ ἀγάλματα). § 9 „εἰ μὲν γὰρ ἄλλοις τισὶν ἐνομοθετοῦμεν ὑπερορίοις ἀνθρώποις, ἔξω τοῦ καθ' ἡμᾶς αἰθέρος ὑπότινος Προμηθέως πλαττομένοις , δέοι ἂν ἴσως τοῦ σκέμματος, πότερα ἐατέον τοῦτ' ἐπὶ τὸ γένος ἐπὶ τῶν αὐτοφυῶν τούτων ἀγαλμάτων, προσκυνοῦντας οὐκ ἐλέφαντα , ἀλλὰ τὸν ἥλιον ἀνίσχοντα . . . “¹⁾.

Sed quoniam secundum legem communem omnes populi specie idolorum deos colunt, nostrum esse debet deorum symbola et nomina servare, praesertim cum deus legislator, creator universi oculis cerni nequeat (§ 10). Qua de causa diversa ratione deum cognoscere studemus, sed imbecillitate cogente ea, quae apud nos pulcherrima putantur, illius attribuimus naturae similiter atque amantes, qui eorum, quos amant, simulacra, lyram, iaculum, sellam libenter aspiciunt²⁾. Neque tamen diversorum cultuum varietas ullius esse potest momenti, si consideramus haec omnia idola esse nonnisi symbola, quae imbecillos homines ad unum atque eundem deum ducunt.

Qua de causa Maximus nullum vituperat cultum, sed pari collocat loco, § 10: „εἰ δὲ Ἕλληνας μὲν ἐπεγείρει πρὸς τὴν μνήμην τοῦ θεοῦ ἡ Φειδίου τέχνη, Αἰγυπτίους δὲ ἡ πρὸς τὰ ζῶα τιμὴ, καὶ ποταμὸς ἄλλους καὶ πῦρ ἄλλους — οὐ νεμεσῶ

1) Quam sententiam iam Varronem habuisse hi loci docent:

Varro (de civ. d. IV 31 Aug.):

„Varro . . . nonne ita confitetur non se illa iudicio suo sequi, quae civitatem Romanam instituisse commemorat, ut si eam civitatem novam constitueret, ex naturae potius formula deos nominaque eorum se fuisse dedicaturum non dubitet confiteri?“

porro:

„sed iam quoniam in vetere populo esset, acceptam ab antiquis nominum et cognominum historiam tenere, ut tradita est, debere se dicit“.

2) De hac meditatione, quae redit ad aetiologias vere Graecas, iam disputavi p. 37 h. d.

τῆς διαφωνίας. ἴστωσαν μόνον, ἐράτωσαν μόνον, μνημονεύεωσαν¹⁾.

At qui fit, ut Maximus omnes cultus pari habuerit loco? Haec Maximi ratio inde intellegitur, quod hic philosophus Stoicorum partes in hac re secutus est, qui voluerunt apud omnes gentes extare unam atque eandem dei notionem. Atque hanc coniecturam veram esse confirmatur cum illo loco Strabonis (p. 760) tum maxime Servii verbis, quae haec sunt (Serv. ad Vergil. Georg. I 1): „*Stoici dicunt non esse nisi unum deum et unam potestatem, quae pro ratione officiorum nostrorum variis nominibus appellatur*“. Atque ipse Maximus alio loco paullo accuratius disputat de hoc consensu gentium (dissertatione: „*Τίς ὁ θεός κατὰ Πλάτωνα*“: inscripta = diss. XVII Dübn.; diss. XI Hob.). § 5: „*Ἐν τοσοῦτῳ τῷ πολέμῳ καὶ στάσει καὶ διαφωνίᾳ ἓνα ἴδοις ἂν ἐν πάσῃ γῇ ὁμόφωνον καὶ λόγον, ὅτι θεός εἰς πάντων βασιλεὺς καὶ πατήρ, καὶ θεοὶ πολλοὶ θεοῦ παῖδες, συνάρχοντες θεῷ*“.

In hac autem oratione etiam aliis locis de idololatria disputat. Atque primum irridet humanam deorum formam, quam deis affinxerunt poetae et philosophi ob imbecillitatem oculorum, sermonis penuriam, animi caliginem. Sane hac in re unusquisque ea, quae secundum suum ipsius arbitrium pulcherrima ducit, deo vindicat. § 3 „*πάντα γάρ που τὰ τοιαῦτα ἀπορία ὄψεως καὶ ἀσθενείᾳ δηλώσεως καὶ γνώμης ἀμβλύτητι, ἐφ’ ὅσον δύνανται ἑκαστοὶ ἐξαιρέμενοι τῇ φαντασίᾳ πρὸς τὸ κάλλιστον δοκοῦν, καὶ φιλόσοφοι καταμαντεύονται*“.

Attamen philosophi, poetae, pictores, statuarii, si interrogarentur, quid de deo ipso censerent, eadem responderent (§ 4) sc. deum esse unum regem patremque omnium et multos deos eiusque filios regni participes. (§ 5.)

§ 4: „*εἰ δὲ συναγαγὼν ἐκκλησίαν τῶν τεχνῶν τούτων, κε-*

1) Cf. etiam ad hunc locum illud Strabonis (p. 760), ubi eadem ere invenitur argumentatio. Exscripsi hunc locum p. 60 h. d.

λεβόις ἅπαντας ἄθροους διὰ ψηφίσματος ἑνὸς ἀποκρίνεσθαι περὶ τοῦ θεοῦ, οἷε ἄλλο μὲν ἂν τὸν γραφέα εἰπεῖν, ἄλλο δὲ καὶ τὸν ἀγαλματοποιὸν, καὶ τὸν ποιητὴν ἄλλο καὶ τὸν φιλόσοφον ἄλλο; § 5: ὅτι θεὸς εἰς πάντων βασιλεὺς καὶ πατὴρ καὶ θεοὶ πολλοί, θεοῦ παῖδες συνάρχοντες θεῶ“.

Postquam deinde Platonis de deo doctrinam exposuit, § 11 de diversis deī cognoscendi rationibus disputat.

I Plene ac perfecte deum videbis post mortem.

II Sin autem, etiam dum hic es, dei naturam intellegere vis, animo tibi effingas id, unde corporis pulchritudo originem ducit (ἔθεν καὶ τῷ σώματι ἐπιρρεῖ τὸ κάλλος).

III Quodsi haec nondum tibi sufficiunt ad deum cognoscendum, noli tibi effingere aut magnitudinem aut figuram aut colorem aut simile quid, sed detrahe cogitatione omnia ea, quae oculos morantur. § 10 „ἐννοεῖ γάρ μοι μήτε μέγεθος μήτε χρῶμα μήτε σχῆμα μήτε ἄλλο τι ὕλης πάθος οὕτω καὶ νῦν ἀπόδυσον καὶ ἄφελε τῷ λόγῳ τὴν περιβολὴν ταύτην καὶ τὴν ἀσχολίαν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τὸ καταλειπόμενον ὅψει, αὐτὸ ἐκεῖνο οἷον ποθεῖς“.

IV (§ 12) Si vero imbecillior es, quam ut deum patrem omnium animo complecti possis, sat est te opera dei videre, filios eius venerari, animo fingere magnum aliquod regnum. § 12 „εἰ δὲ ἐξασθενεῖς πρὸς τὴν τοῦ πατρὸς καὶ δημιουργοῦ θέαν, ἀρκεῖ σοι τὰ ἔργα ἐν τῷ παρόντι ὁρᾶν, καὶ προσκυνεῖν τὰ ἔγγονα πολλὰ καὶ παντοδαπὰ ὄντα, οὐχ ὅσα Βοιωτίος ποιητῆς λέγει (Hesiod. op. et dies, v. 252)· οὐ γὰρ τρισμῦριοι μόνον θεοὶ θεοῦ παῖδες καὶ φίλοι, ἀλλ’ ἄληπτοι ἀριθμῷ. Τοῦτο μὲν κατ’ οὐρανὸν αἱ ἀστέρων φύσεις, τοῦτο δὲ αὖ κατ’ αἰθέρα αἱ δαιμόνων οὐσίαι . . . καὶ κοινωνοὺς τῆς ἀρχῆς πολλοὺς μὲν ὁρατοὺς θεοὺς, πολλοὺς δὲ ἀφανεῖς“.

Jam primo obtutu elucet deos, qui oculis conspici possunt, optime quadrare ad Platonis θεοὺς ὁρατοὺς καὶ γεννητοὺς (Tim. 40 D).

Quodsi quis comparabit Maximi dissertationes de ipsa

idololatria et Platonis dei notione conscriptas, statim videbit differentiam quandam extare.

Nam cum Maximus dissertatione de ipsa idololatria conscripta et humanam deorum formam et idolorum cultum ob imbecillitatem humanam defendat, altera dissertatione (*Quid deus sit secundum Platonem*) illudit humanam deorum formam a poetis, philosophis, pictoribus effectam et imbecillis hominibus commendat, ut opera dei conspiciant eiusque filios adorent.

Nec tamen haec ita inter se discrepant, ut conciliari non possint, sed Maximus ut ante eum multi philosophi, de quibus diximus, verum deorum cultum ab eo, qui vulgo aptus est, distinguit.

Transeamus nunc ad id, quod mihi ego de Maximo Tyrio proposueram extremum.

Operae enim pretium esse videtur paucis docere verbis Maximum et Plutarchum Chaeronensem, etsi in universum idem de vero deo existimant, non semper idem de idololatria censuisse.

Ad hanc dissensionem illustrandam advocabo hos Maximi et Plutarchi locos.

Plutarch. (de Numae vita, c. 8)	Maxim. Tyr. (diss. VIII § 10 Dübner, diss. II Hob.)
τὸ πρῶτον	ὁ μὲν γὰρ θεός
I οὐκ αἰσθητὸν	I οὐκ ἔχοντες δὲ αὐτοῦ λαβεῖν τὴν οὐσίαν
II οὔτε παθητὸν	II κρείττων πάσης βεούσης φύ- σεως
III ἀόρατον	III ἀόρατος ὀφθαλμοῖς
IV ἄκτιστον	IV κρείττων δὲ χρόνου καὶ αἰῶνος
V νοητὸν.	V ἐπιθυμοῦντες μὲν αὐτοῦ τῆς νοήσεως

Inde concludit Plutarchus,
qui Numae refert rationes,
simulacra improbanda esse,

Inde concludit Maximus
simulacra probanda esse.

I quod οὔτε ὅσιον ἀφομοιοῦν τὰ βελτίονα τοῖς χείροσιν	I ὑπὸ δὲ ἀσθενείας τὰ παρ' ἡμῶν καλὰ τῇ ἐκείνου φύσει ἐπονο- μάζοντες.
II οὔτε ἐφάπτεσθαι θεοῦ δυνατόν ἄλλως ἢ νοήσει.	II ἐπιθυμοῦντες μὲν αὐτοῦ τῆς νοήσεως.

Uterque igitur auctor, qui easdem virtutes divinas constituit, sua quisque ratione ad contrarias pervenit conclusiones. Plutarchus enim meliora peioribus depingi vetat ob divini praestantiam, Maximus concedit imperitis hominibus, ut meliora peioribus depingant ob imbecillitatem humanam.

Quodsi Plutarchus et Maximus de dei essentia idem sentiunt, ex altera autem parte ad contrarias perveniunt conclusiones, hoc discrimen inde intellegendum est, quod Maximus hoc loco cultus patrios, quibus utuntur homines, ad tempus magis respicit quam Plutarchus, qui ceteroquin ob imbecillitatem humanam certe multitudini concedit, ut deos colant specie idolorum.

Atque hic quidem subsistam.

Quamquam non ignoro tum demum hanc disputationem ad verum finem perductum iri, si quis etiam Judaeorum christianorumque contra idololatria argumenta in comparisonem vocaverit. Id quod alio loco ac tempore me facere aliquando posse spero. Nunc autem satis habeo locos de idololatria communes Judaeorum christianorum paganorum coniunctim laudare.

. CAPUT VI.

LOCI DE IDOLOLATRIA COMMUNES AFFERUNTUR.

Priusquam locos communes ipsos conor attingere, breviter praemittam omnes omnium populorum scriptores rerum divinarum in universum proferre eadem fere argumenta ad idololatriam sive probandam sive improbandam.

Quoniam vero illi loci communes omnibus noti erant, saepe, quem auctorem sequantur, ne quaerendum quidem est. Quin etiam, si scriptores et tempora, ubi τόπος quidam primum nobis occurrit, constituere nobis contingeret, tamen nondum firmum iaceremus fundamentum. Nam omni ex parte prae se fert speciem veritatis illos τόπους iam suos obtinuisse locos in eis libris, qui non ad nos pervenerunt, et vindicandos esse traditioni verbi vivacis. Nostra igitur tantum interesse potest locos communes dissolvere in ethnico-philosophicos et Judaico-christianos.

Per se intellegitur apologetas Judaicos argumenta de idololatria prolata hausisse ex vetere testamento, ubi vehementer idolorum cultus impugnatur.

Attamen postea Graecorum theologia et philosophia vigentibus Judaei etiam Graecorum de idololatria locos communes adhibuerunt, qui maximam partem optime conspirant cum Judaeorum, unde nascitur difficultas quaedam; nam persaepe nos accurate constituere non possumus apud posteriores Judaeos, utrum scriptores Judaici locos communes ex Judaeorum an ex Graecorum doctrinis hauserint. Atque haec ipsa argumenta et Judaeis et Graecis communia libenter adhibebant Judaeorum apologetae posteriores eo consilio, ut simul Judaeis ostenderent sese

nonnisi veteris testamenti locos communes proferre simul Graecos docerent Judaeos de idololatria prohibenda idem existimasse atque Graecorum philosophos. Omnino equidem de hac re censeo locos Graecorum et Judaeorum communes saepe non mutuo pendere, sed esse argumenta analogia per se ipsa nata.

Ac ne diutius vos demorer, locos communes nunc coniunctim afferam.

LOCI COMMUNES.

I.

IDOLOLATRIA DICITUR STUPRUM.

Quod argumentum pervulgatum sane redit ad vetus testamentum (Deut. 31¹⁶, Jud. 2¹⁷, Jes. 1²¹, Ez. 16⁵).

Sap. Salom. (XIV, 12): „Ἀρχὴ γὰρ πορνείας ἐπίνοια εἰδώλων. εὖρεσις δὲ αὐτῶν φθορὰ ζωῆς“.

Tertullian. (de idol. c. 1): „*Nam qui falsis deis servit, sine dubio adulter est veritatis, quia omne falsum adulterium est. Sic et in stupro mergitur. Quis enim immundis spiritibus cooperator non conspurcatus et constupratus incedit? Atque adeo scripturae sanctae stupri vocabulo utuntur in idololatriae exprobratione*“.

Velim conferas etiam Philonem (de Migr. Abr. p. 447 M): „ἀμφοτέρως ὁ νόμος ἐκκλησίας ἱερᾶς ἀπελήλακε, τὴν μὲν ἄθεον, θλαδίαν καὶ ἀποκεκομμένον εἰρξας ἐκκλησιάζειν, τὴν δὲ πολύθεον, τὸν ἐκ πόρνῆς ὁμοίως κωλύσας ἀκούειν ἢ λέγειν. ἄθεος μὲν γὰρ ὁ ἄγονος, πολύθεος δὲ ὁ ἐκ πόρνῆς, τυφλώτων περὶ τὸν ἀληθῆ πατέρα, καὶ διὰ τοῦτο πολλοὺς ἀνθ' ἑνὸς γονεῖς αἰνιττόμενος“.

II.

IDOLA IN HONOREM DEI FABRICATA SUNT.

Maxim. Tyr. (diss. IV §2 ed. Hob., diss. X Dübn.): „καὶ αἱ τέγναι τιμῆς θεῶν ἐκάστη εὖπορος, ἄλλο ἄλλη προστησαμένη ἄγαλμα“.

Orig. (c. Celsum VII 62): „ἀλλὰ συνθήσονται μὲν εἶναι ταῦτα ἐπὶ τιμῇ τινων, ἣ ὁμοίων ἢ ἀνομοίων τὸ εἶδος“.

Aristid. (ap. III §3): „εἰ δὲ τὰ στοιχεῖα οὐκ εἰσὶ θεοί, πῶς τὰ ἀγάλματα, ἃ γέγονεν εἰς τιμὴν αὐτῶν, θεοὶ ὑπάρχουσιν“;

Pseudo-Melito (c. XI ap.): „*in honorem dei facimus ei simulacrum, scilicet ut adorent simulacra dei absconditi*“.

Justin. Martyr (ap. c. IX): „οὐ γὰρ τοιαύτην (sc. μορφὴν) ἡγοῦμεθα τὸν θεὸν ἔχειν τὴν μορφὴν, ἣν φασὶ τινες εἰς τιμὴν μεμιῆσθαι“.

III.

IDOLA HUMANA SPECIE CONFECTA PROHIBENDA SUNT.

Chrysipp. (St. fr. II 1076): „καὶ παιδαριωδῶς λέγεσθαι καὶ γράφεσθαι κα[ε] πλάτ(τ)εσθαι (θεοὺς) ἀνθρ(ω)ποειδεῖς“.

Philo (De par. col. M 30): „ὁ τὸν ὄντως ὄντα θεὸν ἀρνούμενος *elementa et sidera* σέβειν ἀξιῶν: „ἅσα θνητοὶ δημιουργοὶ κατεσκεύασαν ξύλα καὶ λίθους, ἅπερ εἰς ἀνθρ(ω)πώδεις τύπους ἐμορφώθη“.

Plutarch. (de superst., p. 167 d): „εἴτα χαλκοτύποι μὲν πείθονται καὶ λιθοξόοις καὶ κηροπλάσταις ἀνθρ(ω)π(ό)μορφα τῶν θεῶν τὰ εἶδη ποιοῦσι καὶ τοιαῦτα πλάττουσιν καὶ κατασκευάζουσι καὶ προσκυνοῦσι“.

IV.

FORMOSITATE IDOLORUM HOMINES IMPERITI A
RECTA ABDUCUNTUR DEI COGNOSCENDI VIA
SECUNDUM JUDAEORUM THEOLOGIAM.

Sap. Salom. (XIV, 20): τὸ δὲ πλῆθος ἐφέλκόμενον διὰ
τὸ εὖχαρι τῆς ἐργασίας“.

Philo (de Abr. p. 38M): „ἐν δὲ τῇ περὶ κάλλους
ἀγῶνι καὶ τῶν ἀψύχων ἔνια μοι δοκεῖ νικᾶν δύνασθαι
τάς ἀνδρῶν ὁμοῦ καὶ γυναικῶν εὐμορφίας καὶ ὑπερ-
βάλλειν, ἀγάλματα καὶ ξόανα καὶ ζωγραφήματα καὶ συνόλως ὅσα
γραφικῆς ἔργα καὶ πλαστικῆς ἐν ἑκατέρᾳ τέχνῃ κατορθούμενα,
περὶ ᾧ σπουδάζουσιν Ἕλληνες ὁμοῦ καὶ βάρβαροι πρὸς κόσμον
τῶν πόλεων ἐν τοῖς ἐπιφανεστάτοις χωρίοις ἀνατιθέντες“.

Contra Graecorum philosophi disertis
verbis vulgo commendant, ut pulcherrima
formae eaque humana deos colant.

St. fr. II 1009: „ἀνθρωποειδεῖς δ' αὐτοὺς (sc. deos)
ἔφασαν (homines) εἶναι διότι τῶν μὲν ἀπάντων τὸ θεῖον κυ-
ριώτατον, τῶν δὲ ζῶων ἄνθρωπος κάλλιστον καὶ κε-
κοσμημένον ἀρετῇ διαφόρως κατὰ τὴν τοῦ νοῦ σύστασιν“.

Cic. (de nat. d. I, 76): „*deinde cum, quoniam rebus
omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima
debeat nec esse humana ullam pulchriorem*“.

Dio Chrysostom. (Olympic. § 59): ὁ δὲ πλεῖστον
ὑπερβαλὼν κάλλει καὶ σεμνότητι καὶ μεγαλοπρεπείᾳ, σχεδὸν
οὗτος πολὺ κράτιστος δημιουργὸς τῶν περὶ τὰ θεῖα ἀγαλμάτων“.

V.

PAGANI CONTENDUNT DIGNITATEM PATRIAE
RELIGIONIS IMPUGNARE NEFAS ESSE, QUOD
OPPROBRIUM CHRISTIANI A SE REICIUNT.

Varro (Aug., de civ. d. IV 31): „*Sed iam quoniam
(sc. Varro) in vetere populo esset, acceptam ab*

antiquis nominum et cognominum historiam tenere, ut tradita sit, debere se dicit“.

Ad hanc paganorum sententiam respondabant christiani haec:

Pseudoclem. (hom. IV 8): „*Licetne filium pergere in sordida patris arte versari?*“

Pseudo-Melito (c. 12 ap.): „*Rursus vero sunt homines sc. pagani, qui dicunt: quodcumque reliquerunt nobis patres nostri, colimus Non enim bonum est, ut homo sequatur maiores suos, qui prave ambulabant, sed ut avertatur a via illa, ne forte aliquid, quod accidit maioribus, afflicteret etiam nos. Qua propter inquire: si pater tuus probe ambulabat, tu quoque eum sequere; et si pater tuus prave ambulabat, tu ambula probe et filii tui vestigiis tuis ingrediantur*“.

Auctor Cohortationis ad gentt. (c. 1): „*εὐχομαι τῷ θεῷ . . . , ὑμᾶς τῆς τῶν προγόνων πλάνης ἀπαλλαγέντας ἐλέσθαι τὰ λυσιτελοῦντα νῦν, οὐδὲν οἰομένους περὶ τοὺς προγόνους ὑμῶν ἔσσεσθαι παρ’ ὑμῶν πλημμελές, εἰ τὰναντία νυνὶ τῶν πρότερον μὴ καλῶς δοξάντων αὐτοῖς χρήσιμα φαίνονται παρ’ ὑμῖν*“.

VI.

PAGANI REFUTANT ILLUD CHRISTIANORUM OPPROBRIUM, QUO IDOLA DEORUM IPSI DEI PUTANTUR.

Aristid. XIII 3 (versio Syriaca): „Aber auch Dichter und Philosophen (sc. ethnicorum) bei ihnen haben irrend aufgebracht von denselben (sc. idolis), daß sie Götter sind als solche Dinge, welche gemacht sind zur Ehre des allmächtigen Gottes. Und irrend wollten sie, daß sie (sc. idola) ähnlich seien dem Gotte, von welchem niemals jemand gesehen hat, wem er gleich sei, noch ihn zu sehen vermag“.

Respondebant pagani haec:

Celsus ap. Orig. (c. Celsum VII 62): „οἱ δὲ ἀντι-
κρὸς τὰ ἀγάλματα ἀτιμάζουσιν. εἰ μὲν ὅτι λίθος ἢ ξύλον ἢ χαλκὸς ἢ
χρυσὸς, ὃν ὁ δεῖνα ἢ δεῖνα εἰργάσατο, οὐκ ἂν εἴη θεός, γελοία ἡ
σοφία. Τίς γὰρ καὶ ἄλλος εἰ μὴ πάντῃ νῆπιος ταῦτα
ἡγεῖται θεοῦς, ἀλλὰ θεῶν ἀναθήματα καὶ ἀγάλματα;“

VII.

DE EUHEMERI RATIONE-AMPLIFICATA, QUA SIMULACRA MORTUORUM COLUNTUR.

(Cf. p. 34/49 h. d.)

Minuc. Fel. (20, 5): iam laudavi p. 32, 34 h. d.

Lactant. (div. inst. I 15, § 3): „*Deinde ipsi reges cum
cari fuissent iis, quorum vitam composuerant, magnum sui
desiderium mortui reliquerunt. Itaque homines eorum simu-
lacula finxerunt, ut haberent aliquid ex imaginum con-
templatione solacium, progressique longius per amorem,
memoriam defunctorum colere coeperunt, ut et gratiam
referre benemeritis viderentur, et successores eorum allicerent
ad bene imperandi cupiditatem*“.

Sibylla Judaica (III, 552/55. 722/23): iam ex-
scripsi p. 36 h. d.

Sap. Salom. XIV 15/16: „ἄνθρωπος γὰρ πένθει τρυ-
χόμενος πατήρ τοῦ ταχέως ἀφαιρεθέντος τέκνου εἰκόνα
ποιήσας τὸν τότε νεκρὸν ἄνθρωπον νῦν ὡς θεὸν ἐτίμησεν
καὶ παρέδωκεν τοῖς ὑποχειρίοις μυστήρια καὶ (16) τελετάς· εἶτα
ἐν χρόνῳ κρατυνθὲν τὸ ἀσεβὲς ἔθος ὡς νόμος ἐφυλάχθη. (17) Οὐδὲ
ἐν ὅψει μὴ δυνάμενοι τιμᾶν ἄνθρωποι διὰ τὸ μακρὰν οἰκεῖν, τὴν
πύρρῳθεν ὄψιν ἀνατυπωσάμενοι, ἐμφανῆ εἰκόνα τοῦ τιμω-
μένου βασιλέως ἐποίησαν, ἵνα τὸν ἀπόντα ὡς παρόντα κολα-
κεύωσιν“.

Lactant. (div. inst. II 2 § 4 sqq.): „*Quid denique
simulacra, quae aut mortuorum aut absentium
monimenta sint deos igitur in quorum numero*

ponemus? Si in mortuorum, quis tam stultus, ut colat; si in absentium, colendi ergo non sunt, si nec vident, quae facimus nec audiunt, quae precamur supervacua sunt ergo simulacra illis“.

Ep. Aristeae¹⁾ (§ 134 Wendl.): „αὐτοὶ δυναμικώτεροι πολλῶ καθεστῶτες ὧν σέβονται ματαίως . . . ἀγάλματα γὰρ ποιήσαντες ἐκ λίθων καὶ ξύλων εἰκόνας φασὶν εἶναι τῶν ἐξευρόντων τι πρὸς τὸ ζῆν αὐτοῖς χρήσιμον, οἷς προσκυνοῦσι, παρὰ πόδας ἔχοντες τὴν ἀναισθησίαν § 137 διὸ κενὸν καὶ μάταιον τοὺς ὁμοίους ἀποθεοῦν·
καὶ γὰρ ἔτι καὶ νῦν εὐρετικώ- } Tertull. apol. 11: „*quot tam*
τεροι καὶ πολυμαθέστεροι τῶν } *potiores viros apud inferos*
ἀνθρώπων τῶν πρὶν εἶσι πολλοὶ } *reliquistis“.*
καὶ οὐκ ἂν φθάνοιεν αὐτοὺς προσκυνοῦντας.“

Joseph. (c. Ap. II, c. 6, p. 63 Niese)²⁾: „*Itaque derogare nobis Apion conatus est, quia imperatorum non statuamus imagines , cum potius debuerit ammirari magnanimitatem mediocritatemque Romanorum, quoniam subiectos non cogunt patria iura transcendere Graecis itaque et aliis quibusdam bonum esse creditur imagines instituere, denique et patrum et uxorum filiorumque figuras depingentes exultant, quidam vero etiam nihil sibi competentium sumunt imagines, alii vero et servos diligentes hoc faciunt. Quid ergo mirum est, si etiam principibus ac dominis hunc honorem praebere videantur?“*

1) De hac singulari forma dixi p. 35 h. d.

2) Textus Graecus ad nos non pervenit huius loci; cf. etiam Niese, praef. vol. V (de Judaeorum vetustate sive contra Apionem libri II), p. 5.

VIII.

DE IMBECILLITATE IDOLORUM.

A.

IN UNIVERSUM.

Aristid. (ap. III, § 2): „Εἰ γὰρ ἀδυνατοῦσιν οἱ θεοὶ αὐτῶν περὶ τῆς ἰδίας σωτηρίας, πῶς ἄλλοις σωτηρίαν χαρίζονται;“

Aristid. (ap. XIII § 2): „ὅτε γὰρ περὶ τῆς ἰδίας σωτηρίας οὐδὲν ἰσχύουσιν, πῶς τῶν ἀνθρώπων πρόνοιαν ποιήσονται;“

Sap. Salom. (XIII 16): „ὅτι ἀδυνατεῖ ἑαυτῷ βοηθεῖσαι ... καὶ χρεῖαν ἔχει βοηθείας.“

Eusebius (praep. ev. VI 2, 2, p. 238c): „πολλὴ ἄρα γένοιτ' ἂν ἐλπίς ἀνθρώποις εὐχομένοις τοχεῖν βοηθείας παρὰ μηδὲ τῶν σφίσιν αὐτοῖς ἐπαρήγειν δυνατῶν.“

B.

SPECIALITER.

SIMULACRA SE IPSA DEFENDERE NEQUEUNT.

a.

AB HOSTIBUS.

Ep. Jeremiae (v. 55): „βασιλεῖ δὲ καὶ πολεμίοις οὐ μὴ ἀντιστῶσιν.“

ib. v. 48/49: „ὅταν γὰρ ἐπέλθῃ ἐπ' αὐτὰ πόλεμος καὶ κακὰ, βουλεύονται πρὸς ἑαυτοὺς οἱ ἱερεῖς, ποῦ συναποκρυβῶσιν μετ' αὐτῶν. 49. πῶς οὖν οὐκ ἔστιν αἰσθέσθαι, ὅτι οὐκ εἰσὶ θεοὶ, οἳ οὔτε σφύζουσιν ἑαυτοὺς ἐκ πολέμου οὔτε ἐκ κακῶν;“

Tertull. (apol. c. XXV): „*tot sacrilegia Romanorum, quot tropaea, tot de dis, quot de gentibus triumphī, tot manubiae, quot manent adhuc simulacra captivorum deorum*“.

β.

A LATRONIBUS.

Lucian. (Jupp. conf. 8): „ἐὼ γὰρ λέγειν, ὅτι καὶ ληστεύεσθε, ὥσπερ ἡμεῖς, καὶ περισυλασθε ὑπὸ τῶν ἱεροσύλων καὶ ἐκ πλουσιωτάτων πενέστατοι ἐν ἀκαρεῖ γίγνεσθε. πολλοὶ δὲ καὶ κατεχωνεύθησαν ἤδη χρυσοῖ ἢ ἀργυροῖ ὄντες, οἷς τοῦτο εἴμαρτο δηλαδὴ“.

Ep. Jerem. (v. 17): „τοὺς οἴκους αὐτῶν ὀχυροῦσιν οἱ ερεῖς θυρώμασιν τε καὶ κλείθροις καὶ μοχλοῖς. ὅπως ὑπὸ τῶν ληστών μὴ συληθῶσιν“.

Aristid. (ap. III, § 2): „ὧν (sc. elementorum) καὶ μορφώματα τινὰ ποιήσαντες . . . καὶ σὺγκλείσαντες ναοὺς προσκυνοῦσιν, θεοὺς καλοῦντες οὐς καὶ τηροῦσιν ἀσφαλῶς, ἵνα μὴ κλαπῶσιν ὑπὸ ληστών“.

Ep. ad Diognet. (c. II): „ἐγκλείοντες ταῖς νοεῖν καὶ αἷς ἡμέραις φύλακας παρακαθιστάντες, ἵνα μὴ κλαπῶσιν“.

Justin. (ap. c. IX): „ὧ τῆς ἐμβροντησίας, ἀνθρώπους ἀκολάστους θεοὺς εἰς τὸ προσκυνεῖσθαι πλάσσειν λέγεσθαι καὶ μεταποιεῖν, καὶ τῶν ἱερῶν, ἐνθα ἀνατίθενται, φύλακας τούτους καθιστάναι, μὴ συνορῶντας ἀθέμιτον καὶ τὸ νοεῖν ἢ λέγειν ἀνθρώπους θεῶν εἶναι φύλακας“.

Pseudo-Melito (ap. c. II): „*num id est deus, quod custodiendum est?*“

Tertull. (ap. c. XXIX): „*nam utique* (sc. daemones) *suas primo statuas et imagines et aedes tuerentur, quae, ut opinor, Caesarum milites excubiis salva praestant*“.

γ.

A BESTIOLIS.

Lucian. (Gall. 24): „κἀκείνων γὰρ ἕκαστος ἕκτοσθεν μὲν Ποσειδῶν τις ἢ Ζεὺς, ἦν δὲ ὑποκύψας ἰδοῖς τὰ γ' ἐνδοθεν ὄφει μοχλοὺς τινας . . . ἐὼ λέγειν μυῶν πλῆθος ἢ μυ. γαλῶν ἐμπολιτευόμενον αὐτοῖς ἐνίοτε“ ~ Arnob. (adv nat. VI, 16).

Tertull. (ap. XII): „*Igitur, si statuas et imagines*

frigidas mortuorum suorum simillimas non advocamus, quas milvi et mures, et araneae intellegunt, nonne laudem magis quam poenam merebatur repudium agniti erroris?

Clem. Alexandr. (Protrept. IV 52): αἰχελιδόνες καὶ τῶν ὄρνεων τὰ πλεῖστα παρ' ὧν δὲ αὐτῶν τὴν ἀναισθησίαν τῶν ἀγαλμάτων ἐκμαθάνετε“.

Ep. Jerem. (v. 19/21): „ἔστι μὲν ὥσπερ δοκὸς τῶν ἐκ τῆς οἰκίας, τὰς δὲ καρδίᾳς αὐτῶν φασιν ἐκλείχεσθαι, τῶν ἀπὸ τῆς γῆς ἐρπετῶν κατεσθόντων αὐτούς τε καὶ τὸν ἱματισμὸν αὐτῶν οὐκ αἰσθάνονται. (20) μεμελανάμενοι τὸ πρόσωπον αὐτῶν ἀπὸ τοῦ κάπνου τοῦ ἐκ τῆς οἰκίας. (21) ἐπὶ τὸ σῶμα αὐτῶν καὶ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῶν ἐφίπτανται νυκτερίδες, χελιδόνες καὶ τὰ ὄρνεα, ὡσαύτως δὲ καὶ αἰαῖλοι“.

Lactant. (div. instit. 2, 4, 2): „cum aves ipsae ... simulacris fabrefactis, i. e. hominum plane similibus insideant, nidificent, inquinant“.

IX.

IDOLA CARENT SENSU.

Ep. Jerem. (v. 23/24): „οὐδὲ γάρ, ὅτε ἐχωνεύοντο, ἤσθάνοντο. ἐκ πάσης τιμῆς ἡγορασμένα ἐστίν, ἐν οἷς οὐκ ἔστι πνεῦμα“.

ib. v. 41: „καὶ οὐ δύνανται αὐτοὶ νοήσαντες καταλιπεῖν αὐτὰ, αἰσθησιν γάρ οὐκ ἔχουσιν“.

Varro (Arnob. adv. nat. VII 1): iam laudavi p. 59 ann. 3. hunc locum.

Tertull. (apol. c. XXV): iam laudavi p. 59 ann. 3. hunc locum.

Ep. Jerem. (v. 32): „οὔτε ἐὰν κακὸν πάθωσιν ὑπὸ τινος (33) οὔτε ἐὰν ἀγαθόν, δυνήσονται ἀνταποδοῦναι“.

Ep. ad Diognet. (c. 2): „αἷς δὲ δοκεῖτε τιμαῖς προσφέρειν, εἰ μὲν αἰσθάνονται, κολάζετε μᾶλλον αὐτούς· εἰ δὲ ἀναισθητοῦσιν, ἐλέγχοντες αἵματι καὶ κνίσαις αὐτοὺς θρησκεύετε

ταῦτ' ὁμῶν τις ὑπομεινάτω, ταῦτα ἀνασχέσθω τις ἑαυτοῦ γενέσθαι, ἀλλὰ ἄνθρωπος μὲν οὐδὲ εἰς ταύτης τῆς κολάσεως ἐκὼν ἀνέξεται (αἰσθθῆναι γὰρ ἔχει καὶ λογισμὸν), ὁ δὲ λίθος ἀνέχεται. ἀναισθητεῖ γάρ. οὐκοῦν τὴν ἀναισθησίαν αὐτοῦ ἐλέγχετε“.

Tertull. (ap. c. XII): „*Sed plane non sentiunt has iniurias et contumelias fabricationis suae dei vestri sicut nec obsequia*“.

Pseudo-Melito (c. XI): „*At similitudinem tui ipsius facis et adoras. Quia sculptum est lignum, non animadvertis id esse lignum aut esse lapidem, et aurum, quanti ponderis est, tanti pretii esse Cur volutaris in terra et precaris res sensuum expertes*“?

ib. c. IX: „*Tu vero surge e medio eorum, qui iacent in terra et osculantur lapides ... et volunt, dum ipsi sensibus praediti sunt, ei servire, quod sensuum est expertes*“.

Idola dicuntur apud

Aristid. (ap. III 2): „ἀγάλματα νεκρὰ καὶ ἀνωφελῆ“.

ib. (ap. XIII 1): „τὰ κωφὰ καὶ ἀναισθητὰ“.

Justin. (ap. c. IX): „ἄψυχα καὶ νεκρά“.

Oracul. Sibyllin. (V 84 sqq.):

„ἄψυχους κωφοὺς καὶ ἐν πυρὶ χωνευθέντας
ποιήσαντο, μάτην γε πεποιθότες ἐν τοιούτοις“.

X.

IDOLA, QUAE CARENT SENSU, SUNT ψευδῆ.

Ep. Jerem. (v. 50): „ὀπάρχοντα γὰρ ξύλινα καὶ περὶ-
χρυσά γνωσθήσεται μετὰ ταῦτα ὅτι ἐστὶ ψευδῆ“.

Lucil. (ed. Marx., v. 484 sqq.):

„*ut pueri infantes credunt signa omnia aena
vivere et esse homines, sic isti somnia ficta
vera putant, credunt signis cor inesse in aenis.
pergula fictorum veri nihil, omnia ficta*“.

XI.

DE MATERIA IDOLORUM.

a)

JUDAEI ET CHRISTIANI DOCENT MATERIAM IDOLORUM
NULLIUS ESSE MOMENTI.

Philo (de mon. 214/16 M.): „οἷς ὁ τῶν θλων πατήρ
προσαγορεύει λέγων >οὐ ποιήσετε ὑμῖν θεοὺς ἀργυροῦς καὶ χρυ-
σοῦς< (Ex. 220) μουνονουχὶ οὐκ ἀντικρυς ἀναδιδάσκων, ὅτι οὐδ' ἐξ
ἐτέρας ὕλης χειροκμητον οὐδὲν τὸ παράπαν θεοπλαστήσετε, δύο
κωλυθέντες ἐκ τῶν ἀρίστων. Ἀργυρος καὶ χρυσοῦς τὰ πρω-
τεῖα τῶν ἐν ὕλαις φέρονται“.

Tertullian. (de idol., c. III): „*Exinde iam caput
factum est idololatriae ars omnis, quae idolum quoquomodo edit.
Neque enim interest, an plastes effingat, an caelator exscul-
pat, an phrygio detexat, quia nec de materia refert,
an gypso, an coloribus, an lapide, an aere, an
argento, an filo¹⁾ formetur idolum*“.

b)

IDOLA AUREA ET ARGENTEA PLVRIS AESTIMANTUR A
VULGO IMPERITO QUAM SIMULACRA EX ALIA MATERIA
CONFECTA.

Lucian. (Jupp. trag. c. 7): „εὖ γε, ὦ Ἑρμῆ, ἀριστα κεκή-
ρυκταί σοι καὶ ξυνθέουσιν γάρ ἤδη. ὥστε παραλαμβάνων κάθιζε
αὐτοὺς κατὰ τὴν ἀξίαν ἕκαστον ὡς ἂν ὕλης ἢ τέχνης ἔχη, ἐν
προεδρίᾳ μὲν τοὺς χρυσοῦς, εἴτα ἐπὶ τούτοις τοὺς
ἀργυροῦς, εἴτα ἐξῆς ὅπόσοι ἐλεφάντινοι, εἴτα τοὺς χαλκοῦς ἢ
λιθίνους“.

Ep. ad Diognet. (c. II): „οὐ πολὺ μᾶλλον αὐτοὺς
χλευάζετε καὶ ὕβρίζετε, τοὺς μὲν λιθίνους καὶ ὀτρακίνους σέ-

1) A. 13 figulo.

βοντες ἀφυλάκτους, τοὺς δὲ ἀργυρέους καὶ χρυσοὺς ἐγκλείοντες“;

c)

IMAGINES EX CADUCĀ MATERIA FABRICATAE SUNT.

Plutarch. (de Is. et Os., p. 382c): „ᾧθεν οὐ χεῖρον ἐν τούτοις εἰκάζεται τὸ θεῖον ἢ χαλκαίοις καὶ λιθίνοις δημιουργήμασιν, ἀ φθοράς μὲν ὁμοίως δέχεται καὶ ἐπιχρώσεις, αἰσθήσεως δὲ πάσης φύσει καὶ συνέσεως ἐστέρηται“.

Joseph. (Antiquit. III 11, 2): „τὸν ἴδιον θεὸν σεβόμενοι (sc. Judaei), ὃν οὐ χεῖρας ἐποίησαν ἐξ ὕλης φθαρτῆς, οὐδ' ἐπίνοια πονηροῦ βασιλέως ἐπὶ τῇ τῶν ὄχλων ἀπάτῃ κατεσκεύασεν, ἀλλ' ὃς ἔργον ἐστὶν αὐτοῦ καὶ ἀρχὴ καὶ τέλος τῶν ἀπάντων“.

d)

SIMULACRA DEORUM TAM VILIS PRETHI QUAM VASA HOMINUM CONFRACTA.

Ep. Jeremiae (v. 15/16): „ὥσπερ γὰρ σκεῦος ἀνθρώπου συντριβὲν ἀρχαῖον γίνεται, (16) τοιοῦτοι ὑπάρχουσιν οἱ θεοὶ αὐτῶν καθιδρυμένων αὐτῶν ἐν τοῖς οἴκοις“.

Tertull. (ap. XIII): „ut quisque (sc. deus) contritus atque contusus est, dum diu colitur“.

e)

MATERIA IDOLORUM ETIAM ALITER POTEST ADHIBERI.

Tertull. (de id. VIII): „Qui de tilia Martem exsculpsit, quanto citius armarium compingit? Nulla ars non alterius artis aut mater aut propinqua est. Nihil alterius vacat“.

Tertull. (ap. XII): „Quantum autem de simulacris ipsis, nil aliud reprehendo quam materias sorores esse vasculorum instrumentorumque communium vel ex isdem vasculis et instrumentis quasi fatum consecratione mutantes licentia artis transfigurante, et quidem contumeliosissime et in ipso opere sacrilege, ut re vera nobis maxime,

qui propter ipsos deos plectimur, solatium poenarum esse possit, quod eadem et ipsi patiuntur, ut fiant“.

Praedicat. Petr. (fr. III, Tu. U XI (v. Dobschütz)):

„τοῦτον τὸν θεὸν σέβεσθε μὴ κατὰ τοὺς Ἑλληνας . . . , ὅτι ἀγνοίᾳ φερόμενοι καὶ μὴ ἐπιστάμενοι τὸν θεόν. (ὡς ἡμεῖς κατὰ τὴν γνῶσιν τὴν τελείαν) ὡς ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν εἰς χρῆσιν, μορφώσαντες ξύλα καὶ λίθους, χαλκὸν καὶ σίδηρον, χρυσὸν καὶ ἄργυρον — τῆς ὕλης αὐτῶν καὶ χρήσεως — τὰ δοῦλα τῆς ὑπάρξεως ἀναστήσαντες“.

Sap. Salomonis (XIII 11): „εἰ δὲ καὶ τις ὑλοτόμος τέκτων εὐκίνητον φυτὸν ἐκπρίσας περιέξυσεν εὐμαθῶς πάντα τὸν φλοιὸν αὐτοῦ, καὶ τεχνησάμενος εὐπρεπῶς κατεσκεύασε χρήσιμον σκεῦος εἰς ὑπηρεσίαν ζωῆς“.

ib. XV, 7: „καὶ γὰρ κεραμεὺς ἀπαλήν γῆν θλίβων ἐπίμοχθον, πλάσσει πρὸς ὑπηρεσίαν ἡμῶν ἐν ἑκαστον“.

Locī communes, qui nunc laudantur, alludunt ad illud Herodoteum (II 172), ubi Amasis ex podoniptro fieri idolam iubet.

Philo (de vit. contempl., M 472):

„ἀλλὰ τοὺς τὰ ξόανα καὶ ἀγάλματα; ὧν αἱ οὐσαι λίθοι καὶ ξύλα, τὰ μέχρι πρὸ μικροῦ τελείως ἄμορφα, λιθοτόμων καὶ δρυτόμων τῆς συμφυίας αὐτὰ διακοφάντων. ὧν τὰ ἀδελφὰ μέρη καὶ συγγενῇ λουτροφόροι γεγόνασιν καὶ ποδόνιπτρα, καὶ ἄλλ' ἅττα τῶν ἀτιμοτέρων ἢ πρὸς τὰς ἐν σκότῳ χρείας ὑπηρετεῖ μᾶλλον ἢ τὰς ἐν φωτί“.

Ep. ad Diognet. (c. II): „οὐχ ὁ μὲν τις λίθος ἐστὶν ὁμοιος τῷ πατουμένῳ, ὃ δ' ἐστὶ χαλκὸς οὐ χρείστων τῶν εἰς τὴν χρῆσιν ἡμῶν κεχαλκευμένων σκευῶν, ὃ δὲ ξύλον ἤδη καὶ σεσηπὸς, ὃ δὲ ἄργυρος χρήζων ἀνθρώπου τοῦ φυλάζοντος, ἵνα μὴ κλαπῇ, ὃ δὲ σίδηρος ὑπὸ ἰοῦ διεφθαρμένος, ὃ δὲ ὄστρακον, οὐδὲν τοῦ κατεσκευασμένου πρὸς τὴν ἀτιμοτάτην ὑπηρεσίαν εὐπρεπέστερον“;

Justin. (ap. c. IX): „καὶ ἐξ ἀτίμων πολλάκις σκευῶν διὰ τέχνης τὸ σχῆμα μόνον ἀλλάξαντες καὶ μορφώσαντες θεοὺς ἐπονομάζουσιν“.

Theophil. (ad Autolyc. p. 344): „σέβονται οἱ Αἰγύπτιοι ... ἔτι δὲ καὶ ποδόνιπτρα καὶ ἥχους αἰσχύνης“.

Min. Fel. (Oct. 23): „et deus aereus vel argenteus de immundo vasculo conflatur“.

Tertull. (ap. XIII): „Domesticos deos, quos Lares dicitis, domestica potestate tractatis pignerando venditando demutando aliquando in caccubulum de Saturno, aliquando in trullam de Minerva“.

XII.

IMAGINES EX VOLUNTATE ARTIFICUM SUNT,
PRAESERTIM CUM ARTIFEX MAIOR OPERE SUO
SIT.

Horat. (sat. 1, 8, 1):

„Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum,
cum faber, incertus scamnum faceretne Priapum,
voluit esse deum“.

Ep. Jerem. (v. 45): „ὁπὸ τεκτόνων καὶ χρυσοχῶν κατεσκευασμένα εἰσὶν. οὐ θὲν ἄλλο μὴ γένηται ἢ ὁ βούλονται οἱ τεχνῖται αὐτὰ γενέσθαι“.

Sap. Salom. (XV, 7): „τούτων (sc. ἔργων) δὲ ἑκατέρου τις ἑκάστου ἐστὶν ἡ χρῆσις, κριτῆς ὁ πηλουργός“.

Athenag. (suppl. XV): *nefas est materiam pro artifice venerari* „ὥς γὰρ ὁ κεραμεὺς καὶ ὁ πηλός, ὕλη μὲν ὁ πηλός, τεχνίτης δὲ ὁ κεραμεὺς, καὶ ὁ θεὸς δημιουργός. ὕπακούσασα δὲ αὐτῷ ἡ ὕλη πρὸς τὴν τέχνην“.

Tertull. (ap. c. XXIX): „Puto autem, eae ipsae materiae de metallis Caesarum veniunt, et tota templa de nutu Caesaris constant“.

Philo (de decal., M. II 189): „ὅτι τοῦ τεχνιτευθέντος ὁ τεχνίτης ἀμείνων καὶ χρόνῳ καὶ δυνάμει“.

Aristid. (ap. III, § 2): „καὶ οὐ συνῆκαν, ὅτι πᾶν τὸ τηροῦν μείζον τοῦ τηρουμένου ἐστὶ, καὶ ὁ ποιῶν μείζων ἐστὶ τοῦ ποιουμένου“.

XIII.

TANTUM ABEST, UT HOMINES IDOLORUM
FABRICATORES VENERENTUR, UT IDOLA
IPSA ADORENT.

Lactant. (div. inst. II 2, 14): „*et cum haec (sc. idola) tanto opere suspiciant, fabros qui illa fecere, contemnunt*“.

Philo (de dec., II 189 M.): „καὶ δέον . . . τοὺς ζωγράφους αὐτοὺς καὶ ἀνδριαντοποιοὺς ὑπερβολαῖς τιμῶν ἐκτεθειωκέναι . . . , τὰ δ' ὑπ' ἐκείνων δημιουργηθέντα πλάσματα καὶ ζωγραφήματα θεοὺς ἐνόμισαν“.

Athenag. (suppl. XV): „ὥς δὲ οὐ τὸν κέραμον προτιμότερον τοῦ ἐργασαμένου αὐτὸν ἔχομεν οὐδὲ τὰς φιάλας καὶ χρυσίδας τοῦ χαλκεύσαντος, ἀλλ' εἴ τι περὶ ἐκείνας δεξιὸν κατὰ τὴν τέχνην, τὸν τε τεχνίτην ἐπαινοῦμεν καὶ οὗτός ἐστιν ὁ τὴν ἐπὶ τοῖς σκεύεσι δόξαν καρπούμενος;“

XIV.

SIMULACRORUM FABRICATORES ET SACERDOTES
MALIS UTUNTUR MORIBUS.

Justin. (ap., c. IX): „καὶ ὅτι οἱ τοιούτων τεχνῖται ἀσελεγεῖς εἰσι καὶ πᾶσαν κακίαν, ἵνα μὴ καταριθμῶμεν, ἔχουσιν, ἀκριβῶς ἐπίστασθε, καὶ τὰς ἑαυτῶν παιδίσκας συνεργαζομένας φθειροῦσιν“.

Orig. (c. Celsum I, c. 5): „μὴ εὐλογόν ἐστι τὰ ὑπὸ φαυλοτάτων δημιουργῶν καὶ μοχθηρῶν τὸ ἥθος ἐργασμένα εἶναι θεοὺς πολλάκις καὶ ὑπὸ ἀδίκων ἀνθρώπων κατασκευασθέντα“.

Ep. Jerem. (v. 9): „ἔστι δὲ καὶ ὅτε ὑφαιρούμενοι οἱ ἱερεῖς τῶν θεῶν αὐτῶν χρυσίον καὶ ἀργύριον εἰς ἑαυτοὺς καταναλοῦσι. (10.) δώσουσι δὲ ἀπ' αὐτῶν καὶ ταῖς ἐπὶ τοῦ στεῆγους πόρναις“.

XV.

DAEMONES IDOLORUM AUCTORES DICUNTUR
APUD CHRISTIANOS APOLOGETAS AB JUSTINI
AETATE.

Athenagor. (suppl. c. XXVI): „καὶ οἱ μὲν περὶ τὰ εἰδωλα αὐτοὺς ἔλκοντες οἱ δαίμονες εἰσιν οἱ προσηγμένοι (c. XXV), οἱ προστετηγότες τῷ ἀπὸ τῶν ἱερείων αἵματι καὶ ταῦτα περιλιχμώμενοι, οἱ δὲ πολλοῖς ἀρέσκοντες θεοὶ καὶ ταῖς εἰκόσιν ἐπονομαζόμενοι, ὡς ἔστιν ἐκ τῆς κατ' αὐτοὺς ἱστορίας εἰδέναι, ἄνθρωποι γεγόνασιν“.

Athenagor. (suppl. c. XXVII): „Τί οὖν; πρῶτα μὲν αἱ τῆς ψυχῆς ἄλογοι καὶ ἰνδαλματώδεις περὶ τὰς δόξας κινήσεις ἄλλοι ἄλλα εἰδωλα, τὰ μὲν ἀπὸ τῆς ὕλης ἔλκουσι, τὰ δὲ αὐταῖς ἀναπλάττουσιν καὶ κυοῦσιν. πᾶσχει δὲ τοῦτο ψυχὴ μάλιστα τοῦ ὕλικου προσλαβοῦσα καὶ ἐπισυγχεραθεῖσα πνεύματος, οὐ πρὸς τὰ οὐράνια καὶ τὸν τοῦτων ποιητὴν, ἀλλὰ κάτω πρὸς τὰ ἐπίγεια βλέπουσα, καθολικῶς εἰπεῖν, ὡς μόνον αἷμα καὶ σὰρξ, οὐκέτι πνεῦμα καθαρὸν γιγνομένη. αἱ οὖν ἄλογοι αὗται καὶ ἰνδαλματώδεις τῆς ψυχῆς κινήσεις εἰδωλομανεῖς ἀποτίκτουσι φαντασίας“.

Justin. (ap. c. IX): „Ἄλλ' οὐδὲ θυσίαις πολλαῖς καὶ πλοκαῖς ἀνθῶν τιμῶμεν οὐδ' ἄνθρωποι μορφώσαντες καὶ ἐν ναοῖς ἰδρύσαντες θεοὺς προσωνόμασαν, ἐπεὶ ἄψυχα καὶ νεκρά ταῦτα γινώσκουμεν καὶ θεοῦ μορφὴν μὴ ἔχοντα (...), ἀλλ' ἐκείνων τῶν φανέντων κακῶν δαιμόνων καὶ δνόματα καὶ σχήματα ἔχειν“.

Justin. (ap. c. I5, 10): „Πεπείσμεθα δ' ἐκ δαιμόνων φαύλων, οἱ καὶ παρὰ τῶν ἀλόγως βιούντων αἰτοῦσι θύματα καὶ θεραπείας καὶ ταῦτα, ὡς προσέφημεν, ἐνεργεῖσθαι“.

Justin. (ap. LVIII): „καὶ τοὺς μὲν τῆς γῆς μὴ ἀπαίρεσθαι δυναμένους τοῖς γηϊνοῖς καὶ χειροποιήτοις προσήλωσαν καὶ προσηλοῦσιν, τοὺς δὲ ἐπὶ θεωρίαν

θείων ὀρμῶντας ὑπεκχρούοντες, ἤν μὴ λογισμὸν σώφρονα καὶ καθαρὸν καὶ ἀπαθῆ βίον ἔχωσιν, εἰς ἀσέβειαν ἐμβάλλουσιν“ 1).

Tertull. (de idol. c. I): „*Sed et alias, cum universa delicta adversus deum sapiant, nihil autem, quod adversus deum sapiat, non daemoniis et immundis spiritibus deputetur, quibus idola mancipantur, sine dubio idolatriam admittit, quicumque delinquit*“.

Tertull. (ap., c. XXII): „*Eadem igitur obscuritate contagionis adspiratio daemonum et angelorum mentis quoque corruptelas agit furoribus et amentis foedis aut saevis libidinibus cum erroribus variis, quorum iste potissimus, quo deos istos captis et circumscriptis hominum mentibus commendat, ut et sibi pabula propria nidoris et sanguinis procuret simulacris imaginibus oblata. Et quae illi accuratior pascua est, quam ut hominem e cogitatu verae divinitatis avertat praestigiis falsis?*“

XVI.

DE IMAGINUM VIRIBUS.

Pseudo-Apul. (Asclep. c. XXXVII): „*Quoniam ergo proavi nostri multum errabant circa deorum rationem increduli et non animadvertentes ad cultum religionemque divinam, invenerunt artem, qua efficerent deos, cui inventae adiunxerunt virtutem de mundi natura convenientem eamque miscentes, quoniam animas facere non potuerunt, evocantes animas daemonum vel angelorum, eas indiderunt imaginibus sanctis divinisque mysteriis, per quas idola et bene faciendi et male vires habere potuissent*“.

Athenagor. (suppl. c. XVIII): „ἐπεὶ τοίνυν φασι τινες εἰκόνας μὲν εἶναι ταύτας, θεοὺς δὲ ἐφ' οἷς αἱ εἰκόνες καὶ

1) Ad prima verba confer, quae modo ex Athenagorae libro exscripsi (p. 104 h. d.).

τὰς προσόδους, ὡς ταύταις προσίσαι, καὶ τὰς θυσίας ἐπ' ἐκείνους ἀναφέρεισθαι καὶ εἰς ἐκείνους γίνεσθαι μὴ εἶναι τε ἕτερον τρόπον τοῖς θεοῖς ἢ τοῦτον προσελθεῖν (χαλεποὶ δὲ θεοὶ φαίνεσθαι ἐναργεῖς) καὶ τοῦ ταῦθ' οὕτως ἔχειν τεκμηρία παρέχουσιν τὰς ἐνίων ἐιδώλων ἐνεργείας, φέρε ἐξετάσωμεν τὴν ἐπὶ τοῖς ὀνόμασι δύναμιν αὐτῶν“.

Athenagor. (c. XXIII): „Εἵποιτε ἂν οὖν συνέσει πάντας ὑπερέχοντες· τίτι οὖν τῷ λόγῳ ἓνα τῶν ἐιδώλων ἐνεργεῖ, εἰ μὴ εἰσὶν θεοὶ ἐφ' οἷς ἰδρυόμεθα τὰ ἀγάλματα; οὐ γὰρ εἰκὸς τὰς ἀφύχους καὶ ἀκινήτους εἰκόνας καθ' ἑαυτὰς ἰσχύειν χωρὶς τοῦ κινουντος'. τὸ μὲν δὴ κατὰ τόπους καὶ πόλεις καὶ ἔθνη γίνεσθαι τινὰς ἐπ' ὀνόματι ἐιδώλων ἐνεργείας οὐδ' ἡμεῖς ἀντιλέγομεν. οὐ μὴν εἰ ὠφελήθησάν τινες καὶ αὐτὸ ἐλυπήθησαν ἕτεροι, θεοὺς νοοῦμεν τοὺς ἐφ' ἑκάτερα ἐνεργήσαντας, ἀλλὰ καὶ ὃ λόγῳ νομίζετε ἰσχύειν τὰ εἶδωλα καὶ τίνες οἱ ἐνεργοῦντες ἐπιβατεῖοντες αὐτῶν τοῖς ὀνόμασιν, ἐπ' ἀκριβὲς ἐξητάκαμεν“.

Apologetas, qui post Tertullianum fuerunt, fere non respexi. Nam cum satis superque viderimus omnes scriptores et ethnicos et Judaicos et christianos de idololatria eadem argumenta undique collata protulisse, fatigamur argumentis semper ubique repetitis.

EXCURSUS.

DE EPISTULA JEREMIAE.

In fine huius opusculi liceat mihi de epistula Jeremiae nonnulla proferre ita, ut coniecturas, quas Naumannus¹⁾ de ea protulit, examinemus.

1) Weigand Naumann, „Untersuchungen über den apokryphen Jeremiasbrief“ (Gießen 1913), „Beihefte zur Zeitschrift für A.T. Wissenschaft (25)“.

Priusquam tamen ad hanc rem accedam, breviter praemittam autorem epistolae Jeremiae, quem Judaeum fuisse aetatis hellenisticae constat¹⁾, hanc epistolam esse missam ad Judaeos in servitutem Babylonicam abductos fingere. Atque auctor, quo magis habeat haec epistula vim atque pondus, profectus a capit. X et XXIX libri Jeremiae Judaeos monet, ne in Babyloniolorum incidant idololatriam.

Qua de causa eo enixe tendit, ut ostendat simulacra Babyloniolorum non esse veros deos. Quam ad rem illustrandam ad diversas idolorum imbecillitates, quas maioris perspicuitatis causa accuratissime describit, recurrit velut ad pulverem idolorum, quem ita natum esse docet: (v. 16) „οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν πλήρεις εἰσὶ κονιορτοῦ ἀπὸ τῶν εἰσπορευομένων“.

Quodsi inde Naumannus²⁾ concludit auctorem ipsum haec Babyloniolorum simulacra conspexisse, haec coniectura mihi non arridet; nam satis superque domi, quomodo pulvis idolorum natus sit, observare eamque observationem ad Babyloniolorum idola transferre potuit.

Atque eo minus Naumanni coniectura prae se fert speciem veritatis, quod statim repugnat versui 21, ubi auctor epistolae narrat cum alia animalia tum feles simulacris insidere. Quoniam apud Babylonios feles non extitisse, sed apud Aegyptios constat, Naumannus contendit hunc versum (v. 21, ultimam partem) esse additamentum Aegyptiacum³⁾.

Sed inquiramus in hunc ipsum locum paulo accuratius, ut statuamus, utrum haec altera coniectura Naumanni tenenda sit necne.

1) Naumannus l. l., p. 53, coniecit Alexandri aetate esse conscriptam hanc epistolam.

2) l. l. p. 3, 31.

3) l. l. p. 29.

Memoriae tradita sunt haec verba: (v. 21) „τὰς δὲ καρδίας αὐτῶν φασὶν ἐκλείχασθαι, τῶν ἀπὸ τῆς γῆς ἐρπετῶν κατεσθόντων . . . οὐκ αἰσθάνονται. ἐπὶ τὸ σῶμα αὐτῶν (sc. deorum) καὶ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῶν ἐφίπτανται νυκτερίδες, χελιδόνες καὶ τὰ ὄρνεα, ὡσαύτως δὲ καὶ αἱ αἰῶλοιροι.“

De industria me quidem iudice auctor ep. nominat vermes, noctuas, hirundines, mustelas, quae animalia omnia secundum praecepta veteris testamenti immunda dicuntur.

Nam (Lev. 11⁴¹) legitur: „καὶ πᾶν ἐρπετόν . . . οὐ βρωθήσεται“. Dein (Lev. 11⁹) deus monet Judaeos, ne edant ἔποπα καὶ νυκτερίδα; tum hirundines edi vetat deus (Lev. 11¹⁶). Etiamsi enim vox hebraica עֲמִיטָה (γλαῦξ; LXX) diversa vertitur ratione, potissimum vertitur „hirundo“¹⁾.

Quoniam auctor ep. hucusque nonnisi animalia immunda, quo melius impietatem idololatriae Babyloniorum depingeret, commemoravit, nostro iure concludere possumus etiam αἰλούρους esse animalia immunda. Quodsi vox αἰλουρος significat et felem et mustelam, sensu hic flagitatur versio „mustela“. Nam mustelae fuerunt sane immundae secundum librum Leviticum (11²⁹), ubi legitur: „καὶ ταῦτα ὑμῖν ἀκάθαρτα ἀπὸ τῶν ἐρπετῶν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ἡ γ α λ ῆ (תֵּלֶל) καὶ ὁ μῦς κτλ.“

Cum igitur ultima verba „ὡσαύτως δὲ καὶ αἱ αἰῶλοιροι“ optime quadrent ad consilium auctoris, quo immunda animalia nominat, pro additamento Aegyptiaco haberi non possunt²⁾.

Quod attinet ad totam epistolam, Naumannus recte ostendit omnia, quae in hymnis Babyloniorum de dis

1) Cf. etiam Bertholet, Handkommentar zum A. T. III, 1901, Lev., p. 35.

2) Quodsi Naumannus (p. 29) offenditur verbo „ἐφίπτανται“, quod non accurate quadrat ad αἰλουρον, hic extat ratio illa notissima, quam dicere solemus „ξεῦγμα“. Supplendum enim est ex verbo „ἐφίπτανται“ verbum quoddam „saliendi“.

afferuntur, in contrariam partem mutata respondere ad ea, quae in epistula Jeremiae de dis Babyloniorum dicta sunt. Ex altera autem parte monendum est ipsam rem tulisse, ut auctor ep. Jeremiae de industria nonnisi ea ex vetere testamento sumpserit argumenta, quae bene quadrarent ad Babylonicos ritus atque opiniones. Quae cum ita sint, sane nos possumus argumenta ex vetere testamento vel narrationibus desumpta cum similibus litterarum Babylonicarum locis comparare, sed nullo modo temere concludendum est auctoris ep. Jerem. de deorum virtutibus fontem fuisse hymnum quendam Babylonicum ¹⁾.

Quibus causis expositis satis docuisse videor Naumanni coniecturas fundamento carere.

1) Id quod fecit Naumannus l. l. p. 27.

INDEX LOCORUM.

A

Aristeae epistula (§ 134)	p. 35, 94
Aristides (apologeta): ap. III, 2	p. 95, 96, 98, 102
" III, 3	p. 90
" XIII, 1.	p. 98
" XIII, 2.	p. 95
" XIII, 3.	p. 92
Arnobius: adv. nat. VII, 1	p. 59, 97
Athenagoras: suppl. XV	p. 102, 103
" XVIII	p. 105
" XXIII	p. 106
" XXVI	p. 104
" XXVII	p. 104
Athenaeus: p. 273 f.	p. 57
Augustinus:	
de civ. d. IV, 9 (Varro)	p. 61
" " IV, 11	p. 53
" " IV, 27 (M. Scaevola)	p. 46, 52
" " IV, 31 (Varro)	p. 51 sqq., 54, 59, 91
" " VI, 5 (Varro)	p. 44
" " VI, 6 (Varro)	p. 47
" " VI, 10 (Seneca)	p. 71
" " VII, 5 (Varro)	p. 62
" " VII, 6.	p. 53
" " VII, 35 (Varro)	p. 64
Pseudo-Apuleius:	
Asclep. XXXVII.	p. 105
Antisthenes: v. Clem. Alex.	

C

Cicero:	
Academ. I, 11 (Zeno)	p. 53
denat. d. I, 38 (Persaeus)	p. 28
" " " I, 39 (Chrysippus)	p. 53
" " " I, 43/49 (Epicurei)	p. 26
" " " I, 76 (Epicurus)	p. 26, 41, 91
" " " I, 77 (Carneades)	p. 41/42
" " " I, 81 (Carneades)	p. 40

de nat. d. I, 83 (Carneades)	p.
" " " I, 85 (Epicurei)	p.
" " " I, 87/88 (Carneades)	p. 4
" " " I, 92 (Carneades)	p.
" " " I, 94 (Carneades)	p.
" " " I, 118 (Prodicus)	p.
" " " II, 60/62	p.
" " " II, 63	p. 4
" " " II, 66/68	p.
" " " II, 70	p.
" " " II, 71	p. 49, 51
Rep. I, 56	p.
" II, 20, 36	p.
" II, 24, 44	p.
" II, 34.	p.
Tusc. I, 26	p.
" I, 66	p.
" I, 70.	p.
Clemens Alex.:	
Protrept. IV, 52	p.
" 46 C (Antisthenes)	p.
Strom. V, 12. 76 (Zeno)	p.
Cohortatio ad gentt. (c. 1)	p.
Pseudoclement.: hom. IV, 8.	p.
Chrysippus: v. St. fr. (ed. Arn.)	
Critias: fr. B. 25	p.

D

Dio Chrysostomus:	
Ὀλυμπικός ἢ περὶ τῆς πρώτης τοῦ θεοῦ	
ἐννοίας. (or. XII ed. Arn.)	
§ 26.	p.
" 39/40	p.
§ 44	p.
§ 47	p.
§ 59	p. 76/77
§ 60	p.
§ 61	p.
§ 80	p.

Diodorus: V, 40	p. 57
Diogenes Laertius:	
VI, 71 (Diogenes Sinopensis)	p. 16
VI, 73 (Diogenes Sinopensis)	p. 16
VII, 1, 47	p. 24
IX, 51	p. 12
Epistula ad Diognetum: c. II.	p. 96, 97, 99, 101
Diogenes Babylonius: v. St. fr.	

E

Epicurea: fr. 355	p. 25
Euripides: fr. 646 (Nauck)	p. 34
Eusebius:	
praep. ev. IV prooem. p. 130	p. 45
" " IV 13 p. 149 d (Apollo- nius Tyaneus)	p. 69
" " VI, 2, 2, p. 238 c	p. 95

F

Firmicus Maternus: de err. prof. rel. (c. 6)	p. 30/31
Fulgentius: myth. c. 1	p. 32

H

Heracitus: fr. B. 1	p. 9
B. 5	p. 10, 72
B. 40	p. 9
B. 128	p. 10
Epistula IV Heracleitea (Bernays. Herakl. Briefe)	p. 72
Horatius: sat. I, 8, 1	p. 102
Hyginus: fab. 167	p. 31

J

Epistula Jeremiae: v. 9/10	p. 103
v. 15/16	p. 100
v. 16	p. 107
v. 17	p. 96
v. 19/21	p. 97
v. 21	p. 108
v. 23/24	p. 97
v. 32	p. 97
v. 41	p. 97
v. 45	p. 102
v. 48/49	p. 95
v. 50	p. 98
v. 55	p. 95
osephus, Flavius:	
c. Ap. II, c. 6.	p. 94
Antiquit. III, 11, 2	p. 100

Julianus:

or. VI, 199 B (Diogenes Sino- pensis)	p. 16
or. VI, 200 A (Crates)	p. 17
Justinus Martyr: ap. I, 5, 10	p. 104
ap. IX	p. 90, 96, 98, 101, 103, 104
ap. LVIII	p. 104

L

Lactantius: div. inst. I, 15, 3	p. 93
div. inst. II, 2, 4	p. 93
div. inst. II, 2, 14 (Seneca)	p. 71, 103
div. inst. II, 4, 2	p. 97
Leviticus: 11, 9	p. 108
11, 16	p. 108
11, 29	p. 10
11, 41	p. 10
Lucianus: Jupp. conf. c. 8	p. 9
Gall. c. 24	p. 96
Jupp. trag. c. 7	p. 99
Lucilius: v. 484 sqq.	p. 98
Lucretius: I 101	p. 25

M

Maximus Tyrius:	
diss. X Düb. (diss. IV Hob.):	
Τίνας ἀμεινον περι θεῶν διέλαβον, ποιηται ἢ φιλόσοφοι;	
§ 1	p. 79
§ 2	p. 90
§ 6	p. 80
§ 7	p. 81
§ 8	p. 81
diss. VIII Düb. (diss. II Hob.):	
Εἰ θεοὶς ἀγάλματα ἰδρυτέον;	
§ 1	p. 81/82
§ 2	p. 82
§ 3	p. 82
§ 9	p. 83
§ 10	p. 37, 83, 86
diss. XVII Düb. (diss. XI Hob.):	
Τίς ὁ θεός κατὰ Πλάτωνα;	
§ 3	p. 84
§ 4	p. 84/85
§ 5	p. 84
§ 10	p. 85
§ 12	p. 85

VITA.

Natus sum Bodo Hermannus Guilelmus de Borries Borussus, confessionis evangelicae, die V. mensis April. anni MDCCCXCI Boizenburgi patre Albrechto, matre Johanna e gente Meyer. Anno MCMII in societatem gymnasii regii Cathedralis Magdeburgensis receptus domicilio parentum mutato per sex annos frequentavi gymnasium Blankenburgense.

Examine maturitatis peracto inde a vere anni MCMXI studiis me dedi et philologicis et theologicis et philosophicis Gottingae per octo fere semestria.

Docuerunt me Gottingae viri doctissimi Leo †, Wendland †, Wackernagel, Pohlenz, Reitzenstein, Schulz †, Körte †, Smend †, Kühl †, Rahlfs, Mirbt, Stange, Baumann †, Husserl, G. E. Müller, H. Maier.

Sodalis fui per septem fere semestria et seminarii philologici Gottingensis moderantibus Friederico Leo, Paulo Wendland, Maximiliano Pohlenz, et seminarii theologici, cuius senior fui per tria semestria auspiciis Ernesti Kühli.

Magnas omnibus, qui me docuerunt, gratias ago; maximas autem viris doctissimis Paulo Wendland et Maximiliano Pohlenz, quos hoc in opusculo conficiendo me opera et consilio semper adiuvisse libenter confiteor, ago.

Rigoroso examine habito XX. die mens. Jan. anni MCMXV servitio militari gravique morbo impeditus hoc demum anno dissertationem meam typis tradere potui.

117509

BL
485
B6

117509

Borries, Bodo von.
Quid Veteres Philosophi
de Ido; olatria Senseri-
nt.

DATE DUE	BORROWER'S NAME
JY 26 '71	

Borries

Quid

THEOLOGY LIBRARY
SCHOOL OF THEOLOGY AT CLAREMONT
CLAREMONT, CALIFORNIA

PRINTED IN U.S.A.

